

Рівненський державний гуманітарний університет

Психолого – природничий факультет

Кафедра вікової та педагогічної психології

(повна назва кафедри)

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

НА ТЕМУ:

«Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків»

Виконала: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти 6
курсу, групи МП-61 з/в спеціальності 053
«Психологія»

Слободенюк Інна Валентинівна

Керівник: к.психол. н., доц. **Созонюк О.С.**

Рецензент: к.психол. н., доц. **Іванюта О.В.**

Рівне, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Моральна самосвідомість як філософське і психологічне поняття	5
1.2. Вікові особливості становлення моральної самосвідомості підлітків	9
1.3. Структура, чинники самосвідомості підлітків	11
Висновки до першого розділу	15
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Програма та методи дослідження	16
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження моральної самосвідомості підлітків	24
2.3. Типи та умови розвитку моральної самосвідомості.....	37
Висновки до другого розділу	43
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ І КОРЕКЦІЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	
3.1. Організація формувального експерименту	44
3.2. Програма формування та корекції моральної самосвідомості підлітків	52
3.3. Оцінка результатів формувального експерименту	66
Висновки до третього розділу	68
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність проблеми. Проблема сутності моральної свідомості та самосвідомості окремої особистості завжди знаходилась в центрі уваги філософів, педагогів, а також психологів. У теперішній час, здійснюються заходи по зміні суспільного життя, змінюються соціокультурні цінності, вона набуває особливої актуальності.

В Україні постійно відбуваються реформи, які впливають на розвиток і становлення моральних і духовних комунікацій у свідомості людей.

Формування поведінкової моралі особистості найінтенсивніше здійснюється в молодшій школі, але відповідні дослідження демонструють висновки, на основі яких можна стверджувати, що досягнути найвищий рівень морального розвитку особистості можна завдяки усвідомлення нею найглибшої сутності етичних норм, суспільних і індивідуальних цінностей, а також наявність обов'язкової вимоги від особистості навиків і умінь абстрактного і логічного мислення (Л. Кольберг).

Враховуючи ці виклики, підлітки потребують належної уваги, оскільки в цей період проходять значні перетворення у напрямку соціальної ситуації і формується самосвідомість особистості: абстрактно-поняттєве, критичне мислення, рефлексія, прогностичні здібності, теоретичні інтереси, самосвідомість.

Для багатьох підлітків характерна внутрішня суперечливість моральної самосвідомості, в якій категоричність оцінок парадоксальним чином поєднується з демонстративним скепсисом і сумнівами в обґрунтованості загальноновизнаних етичних норм.

В тих підлітків, які не справились з етапом формування в них стійких моральних переконань та цінностей, як наслідок приходять до морального релятивізму.

Отже, існує потреба в активізації психологічних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей розвитку та шляхів корекції моральної свідомості особистості в підлітковому віці.

Проблема умов розвитку моральної самосвідомості підлітка вивчалась багатьма науковцями і була висвітлена в працях в напрямку філософії та етики (Д. Шимановського, О. Целікова, О. Спіркіна, Азімова Р., О.Титаренко, та інших).

Значний внесок у дослідження проблеми розвитку моральної самосвідомості особистості зробили такі психологи, як В.С. Мухіна, Л.І. Рувінський Л.І., М.С., Савчин М.В. Боришевський, О.В., Киричук, І.С., Кон, Г.С., Костюк, Л.Е., Орбан-Лембрик, Р.Павелків та ін. Можна виділити низку праць, які присвячених вивченню структури, змісту та моральної свідомості підлітків, де виділяються моральні переконання (Залесьський, І.М., Бекешкіна І.Є., Краснобаєв Г.Є., Раєв, О.В., Ліпкіна, О.І., Легков Є.І., Толстих Г.І., Сапожнікова Л.С., Шакірова Г.М.), моральні почуття (Ф.В. Кадол, Г.І. Оніщенко, Г.М. Бреслав, В.О. Татенко, М.В. Савчин), моральна рефлексія (П.М. Якобсон, В.Г. Ганджин,), самоконтроль (Т.М. Кириченко, Л.В. Долинська,), цінності (Н.І. Гусякова, В.С. Собкіна, Н. Фельдман), моральний вчинок (Г.Н. Гумницький).

Переважають дослідження емоційно-цілісної складової, а саме відповідальності, моральних почуттів і сумлінню. Ряд науковців приділяли увагу поведінковим складовим моральної самосвідомості.

Соціально-педагогічна значущість, аналіз проблеми умов розвитку моральної самосвідомості особистості в підлітковому віці, а також недостатня її вивченість орієнтували на написання дипломного дослідження на тему: «Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків».

Об'єкт дослідження: моральна свідомість підлітка.

Предмет дослідження: психологічні умови розвитку моральної самосвідомості особистості в підлітковому віці.

Мета дослідження: виявити умови розвитку моральної самосвідомості підлітків.

Завдання дослідження:

- 1) на основі аналізу літератури дослідити зміст моральної самосвідомості підлітків;

- 2) визначити психологічні чинники моральної самосвідомості підлітків;
- 3) встановити механізми моральної самосвідомості підлітків, визначити типи, критерії, показники та рівні її розвитку;
- 4) розробити та експериментально перевірити програму формування і корекції моральної самосвідомості учнів підліткового віку.

Щоб досягнути мети дослідження нами використано **методи теоретичних і емпіричних досліджень:**

- *теоретичні методи* (систематизація) для вивчення літератури, уточнення чинників утворення моральної самосвідомості;
- *емпіричні методи* (стандартизоване інтерв'ю, бесіда, спостереження, формувальний експеримент, методики М.Рокіча і І.Юсупова);
- *методи математичної статистики* (критерій Вілкоксона) застосовувались для обробки отриманих даних, оцінки їх достовірності.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступили: діяльнісний підхід і його провідний принцип єдності самосвідомості та діяльності (А. Запорожець, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.); принцип розвитку, що передбачає наявність сензитивних періодів становлення особистості і гетерохронності психічних функцій (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк та ін.); ідея єдності когнітивного і морального розвитку особистості (Ж. Піаже, Л. Кольберг); психологічні дослідження моральної самосвідомості і поведінки особистості (Л. Анциферова, М. Боришевський, Б. Братусь, О. Титаренко, В. Чудновський та ін.).

Експериментальна база. Дослідження проводилось на вибірці учнів комунального закладу «Обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Рівненської обласної ради. Загалом у ньому взяли участь 93 підлітка сьомих, восьмих та дев'ятих класів.

Теоретичне значення дослідження полягає в систематизації уявлень про сутність і зміст моральної самосвідомості в підлітковому віці, психологічні передумови, чинники та психологічні механізми її становлення; визначенні структурних компонентів моральної самосвідомості підлітків (когнітивного,

емоційно-ціннісного, поведінкового), критеріїв, показників і типів її розвитку (гармонійний, нормативний, дисгармонійний, деформований, аморальний); з'ясуванні психологічних умов розвитку моральної самосвідомості учнів підліткового віку.

Практичне значення дослідження полягає у розробці програми формування та корекції моральної самосвідомості учнів підліткового віку, яка містить комплекс заходів (бесід, дискусій, вправ, індивідуальних консультацій, соціально-психологічний тренінг), спрямованих на формування моральної самосвідомості особистості.

Запропоновані форми і методи тренінгової роботи можуть використовуватися з метою активізації процесів, що лежать в основі розвитку моральної самосвідомості підлітків.

Структура роботи. Дипломне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Моральна самосвідомість як філософське та психологічне поняття

Мораль є сферою духовного життя людини та суспільства, однією з форм свідомості та регуляції, що функціонує у межах дихотомії «добро – зло». Моральні принципи та норми стосуються особистості її світогляду, ціннісних орієнтацій, як істотні складові її власної свідомості.

Моральна регуляція функціонує як автентична і особистісна саморегуляція. В реальному житті моральна форма нормативної регуляції нерозривно пов'язана з усіма іншими її формами, так, що феноменальні прояви кожної з них можна диференціювати тільки подумки, тобто лише ідеалізуючи як принципи чи правила [49, с. 74].

Мораль вимагає від особистості самостійно визначати свою поведінку, шляхом подолання суперечностей між суб'єктом і об'єктом. Особистість повинна знати моральні вимоги та моральні норми і їх дотримуватися, приймати їх як свої власні.

Особливістю моральної регуляції є єдність об'єктивного значення й особистісного смислу моральної вимоги. Людина не порушує моральні норми, вона впевнена у їх необхідності. [22].

Моральність – це суб'єктивне відношення до зовнішньої моралі; правила і норми, які є у свідомості людини. Наука досі не може обґрунтувати походження моральності людини та її совісті. В. Франкл вважав, що частина несвідомої духовності містить корені та джерела усього того духовного, морального, яке усвідомлюється суб'єктом. Тим паче, немає логічної думки і переконань, які б свідчили те, що альтруїстична самопожертва, до яких призводить совість приносить будь-яку користь йому самому.

В. Франкл вказував, на те, що ірраціональність моральності особистості є свідченням її надприродного та божественного походження [65].

В основі моральних цінностей є добро і благополуччя іншої людини. Цінність блага виступає як природне явище, і впливає на формування

«вигідного», нормативно спрямовуючи становлення цінностей вищого ступеня [61].

У психології вважається, що людині притаманні природно-еволюційні конструктивні сили, які мотивують її до власної реалізації, і даного прагнення у неї формується власна система цінностей.

Праця над собою стає первинним моральним обов'язком, і, в той же час початком привілеїв морального [66]. Мораль особистості завжди стосується Іншого і у своїх витоках передбачає усвідомлену любов, позитивне ставлення до Іншого. [49].

М.Боришевський [15] прийшов до висновку, що не можна обмежувати моральність лише за певним внутрішнім переконаннями. Моральність є багатограним психологічним феноменом. Вона формується і функціонує у моральній поведінці [15].

За розумінням М.Боришевського, моральність являється основним чинником духовності, внаслідок чого особистість може зрозуміти сенс власного життя, усвідомити мету, задля якої вона живе. Науковець визначає моральну діяльність – як особливий вид людської діяльності.

Одиницею моральної поведінки виступає моральний вчинок, який виражається діями, ставленнями, способами комунікативної діяльності [15].

У моральній сфері особистості виділяють систему мотивів, які спонукають її дотримуватися моральних імперативів у поведінці та діяльності.

У моральній сфері особистості є три види несвідомих феноменів:

- 1) позасвідоме моральне, витокami якого є духовність;
- 2) неусвідомлене, що в минулому було усвідомленим (моральні принципи);
- 3) неусвідомлення інфантильної природи, зумовлене ідеалізацією Я-реального, інфантильними тенденціями особистості [13, 57 та ін.].

Принципи моралі стають реальними спонукальними силами лише за умови, якщо вони переживаються особистістю. Розвиток моральної самосвідомості означає виникнення здатності до моральної оцінки. [17].

Моральна оцінки поширюється на всі сфери дії людини, які з інтересами людей і ґрунтується на бінарних опозиціях, що мають ціннісний смисл: добрий – злий, справедливий – несправедливий, чесний – нечесний, тощо.

С.Рубінштейн [55, с. 369] прийшов до висновку, що Індивідуальна моральна самосвідомість проявляється на двох рівнях:

1) вибору та формування моральних цілей та мотивів. Предметом усвідомлення є власні моральні цінності і принципи;

2) вибір засобів для втілення у життя даних моральних цілей. «Для всього мого існування як людини – фундаментальним є існування іншої людини, те, що я існую для неї, яким я їй уявляюсь... Я живу на очах у людей: кожен мій вчинок і кожен мій жест набирає того чи іншого значення, залежно від того, яким я є для іншої людини. І для «неї все взаємно і точно так само. Я для іншої людини і інший для мене – умова нашого існування» – авторство С.Рубінштейна.

А.Ленгле акцентує на тому, що, взаємодія особистості з іншими особами формує виразну зовнішню сторону моральної самоцінності людини [40].

Моральна самосвідомість сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу особистості, в життєвих ситуаціях керуватися високоморальними мотивами.

Моральна самосвідомість включає моральні уявлення і поняття про справедливість і несправедливість, моральні цінності, принципи життєдіяльності. Завдяки моральній свідомості можна оцінити відповідність своєї поведінки нормам моралі. [48].

Відповідно до уз Дж.Мідом, людина, взаємодіючи у групі з іншими людьми, бачить себе очима інших і оцінює себе в цілому й окремі особистісні властивості [44].

На всю особистість впливає моральна самосвідомість, а саме: на мотивацію і самооцінку; визначеність в цілях і засобах, їх досягнення; з усвідомлення і переживання особистістю конфліктного смислу Я-морального реалізовується вчинок [17].

Внутрішні особистісні бар'єри, їх колізії в поведінці (реальні чи уявні) - основа ставлення до себе (основний компонент мого сенсу).

Відповідно до теоретичного аналізу, моральну свідомість можна поділити на такі три чинники:

- 1) пізнання;
- 2) емоція та цінність;
- 3) нормативний і вольовий.

До когнітивних факторів моральної свідомості належать розуміння моральних понять, визначеність моральних переконань, моральна рефлексія та інтроспекція якості волі та спілкування дорослих.

Емоційно-ціннісні фактори моральної свідомості відповідають за моральні емоції та провідні моральні цінності. Терміни «емоційна самооцінка» і «моральна самооцінка» пов'язані між собою.

Часто використовуються терміни «відображення» та «аналіз відображення».

Поведінковий чинник включає моральну саморегуляцію. Це самоконтроль, моральний вибір та вчинки.

Як виразник моральної самосвідомості, моральна діяльність є узагальнення дій, вчинків і поведінки та їх мотивації, що оцінюються на основі категорій моральності.

Тому, у моральну свідомість та самосвідомість включають моральні уявлення і поняття про добро і зло, справедливість і несправедливість, добродійність і ворожість, моральні цінності, ідеали та принципи, що усвідомлюються у конкретного Іншого та власного Я.

1.2. Вікові особливості становлення моральної самосвідомості підлітків

На сьогоднішній день в сфері вікової та педагогічної психології отримана досить важлива інформація стосовно змісту, а також динаміки і витоків зростання особистості у підлітковому віці, закономірностей утворення мотивації для становлення особистості підлітка (М.Боришевський, А.Реан),

умов самовизначення, а також умов самоствердження підлітка (Г.Прихожан, В.Аверін, Г.Цукерман, В.Мухіна), відкриття підлітком власного «Я», використовуючи психологічні засоби (І.Ісуріна, І.Нікітіна).

В результаті аналізу наукових джерел можна виділити наступні характерні умови виникнення та формування у особи загальної свідомості в підлітковому віці:

1) формування особливої афективної значущості; нагальна потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе; пріоритетність загального позитивного ставлення до себе (10 – 11 років); поряд із прийняттям самого себе виникає неприйняття себе, яке зумовлене оцінками оточуючих (12 – 13 років);

2) проявляються процеси інтеграції психічних утворень у структурі самосвідомості;

3) поява психологічно стійкої особистості з індивідуальною самототожністю;

4) формування власного характеру, який впливає на емоційність, вчинки, та поведінку підлітка в цілому);

5) самооцінка, яка відображає відношення до себе (позитивна, негативна у підлітків 13 – 14 років);

6) у підлітків 11 – 12 років переважає завищена самооцінка, в той же час є наявні негативні та критичні висловлювань про себе;

7) утворення розумної реакції на особисті досягнення або поразки під час комунікації;

8) у підлітків виникають уявлення про індивідуальні риси характеру, поведінка та особистісні цінності. Розвивається особистісна рефлексія, яка надає можливість підлітку для самовідображення власного Я. Спокійне зростання підлітків, як особистості відбувається в рамках нормативного Я.

Як зазначає Л.Божович [12], мислення сприяє активному використанню підлітками моральних понять. У перехідний період підліток впевнено відстоює власні принципи і норми у дорослих, при цьому не боїться відповідальності з а свою агресивну поведінку.

Товариські відносини у підлітків на відміну від учнів молодшої школи є більш тривалими та інтимним. Підлітками ретельно вибирається коло спілкування, інтенсивніше формуються моральні почуття.

У підлітковий період реалізуються вольові якості, а також проявляється принциповість у виконанні поставлених цілей та задач за рахунок сформованих навиків та уміння долати перешкоди і труднощі тощо.

Підлітки вже здатні самі ставити перед собою мету та спланувати її реалізацію і втілення в життя.

Досліджуючи це питання, Л.Виготський прийшов до обґрунтованого висновку, що у випадку з підлітками частіше всього має місце не слабкість волі, а слабкість цілей, коли у підлітків відсутня мотивація для проходження різних етапів перешкод і їх подолання. Підліток зможе подолати егоїстичні тенденції, щоб реалізувати свої моральні ідеали.

Активна комунікація підлітка полягає у сприйнятті ним засвоєння цінностей та звичаїв моральних способів поведінки.

Разом з тим підліток орієнтується на соціальні норми, що не являються моральними. Намагається проявити себе в утвердженні позиції дорослої людини, хоча через відсутність психічних можливостей не може досягнути даної мети.

Формування моральної самосвідомості підлітка тісно переплітається з його потребою у спілкуванні, яка мотивує його для пошуку себе та визначеності в суспільстві, проявляти власну моральну позицію.

Під час спілкуванні з дорослими, підліток зазвичай знаходиться в ролі підпорядкованої особи, тому не всі моральні та етичні норми можуть бути ним засвоєні та реалізовані.

Лише у випадку комунікації підлітка із своїми однолітками він може себе рівноправно почувати в їх товаристві, наприклад, здійснювати лідируючі функції або функції виконавця шляхом програвання ситуацій, як ролі товариша так і у ролі суперника.

Тому в підлітковому віці формуються: емоційність, міжособистісне спілкування, емоція дорослого, мотивація, мотивація, соціальна активність, воля, інтелект, потреба в самоствердженні.

Основним чинником на цьому етапі відбувається формування свідомості. Саме захист цінності «Я» та утвердження самоіндивідуальності викликали напругу та конфлікти, з іншого – потреба в самореалізації як засобі самореалізації моральної свідомості.

1.3. Структура, чинники та психологічні механізми розвитку моральної самосвідомості підлітків

Моральну свідомість у підлітковому віці визначають складові цього утворення: реальне, нормативне та ідеальне Я. Так, І.Булах вказує на те, що моральна свідомість у цей період визначає найбільш важливі в особистісному становленні фактори цього утворення: реальне Я, нормативне Я та ідеальне Я. У структурі моральної свідомості першочергово виходить й фіксується нова модальність, що містить нормативний та ціннісний людський досвід І.С.Булах [17].

Теоретичний аналіз роботи, що містяться в п.1.1, виділяє у структурі моральної свідомості: когнітивні, емоційно-ціннісні та поведінкові чинники.

Тому когнітивна складова — це не лише здатність дітей відобразити моральні знання (поняття, норми, ідеали, судження, висновки), а й здатність відобразити дитячий Я-образ у особистісних моральних якостях, цінностях, правах тощо. свідомість. Також є обов'язки, життєві плани, майбутнє тощо.

Ця складова моральної свідомості підлітків пов'язана з розумінням моральних понять і ролі моральної рефлексії.

Основними елементами когнітивного компонента є: моральні знання, моральні переконання, моральні ідеали та моральна рефлексія.

Моральне знання, як система думок і понять, — це логічна думка, що відображає загальні та істотні характеристики справжніх відносин, «відомості про етичні вимоги, оцінки, ідеали та наслідки, що порушують етичні норми» [42]. Такого роду знання є першою ланкою в процесі оволодіння учнями

моральними цінностями і є передумовою для визначення та вибору певної поведінки.

Емоційно-ціннісна складова моральної свідомості включає в себе моральні цінності і почуття, моральну самооцінку і відповідальність. Ця складова пов'язана з ціннісними орієнтаціями, почуттям відповідальності, моральні почуття та моральні переживання.

Все, що оцінюється особистістю як добро і зло, стосується її моральних ідеалів і переконань, вона переживає у формі позитивних чи негативних моральних почуттів [11].

На думку В.Кротенко [38] співчуттям є емоційний відгук на горе або радість іншого, який виникає в момент пасивного споглядання ситуації, а співпереживання – це здатність людини побачити страждання іншої людини, яка знаходиться в емпатогенній ситуації. Також глибоко розуміти її сутність, і розпочати розв'язання даної ситуації.

Ефективність емпатії залежить від якості волі особистості, завдяки якій молоді люди свідомо підпорядковують свою поведінку в емпатійній ситуації значущим і важливим цілям, заснованим на морально-етичних переконаннях та ідеалах.

Емпатична реакція підлітків у різних емпатичних ситуаціях в навколишній дійсності залежить від таких факторів: способу спілкування в сім'ї, типу темпераменту, статі.

Тому підлітковий вік сенситивний для подальшого розвитку та закріплення емпатії в структурі моральних цінностей. Іншим елементом емоційно-ціннісного компонента моральної самосвідомості є моральна відповідальність, тобто здатність індивідів виконувати морально важливі обов'язки, які спонукають їх до благодійної поведінки [58].

Його характеристики та суттєві характеристики залежать від емоцій та ціннісного ставлення до іншої людини. Зародження почуття моральної відповідальності та відповідальної поведінки підлітка відображається в кожному його русі.

Особливість розвитку відповідальності підлітків (10-12 років) найбільш очевидна в так званій «дисциплінарній відповідальності», в середині підліткового віку (12-14 років) - у «самовідповідальності», у старші підлітки (14-15) років трансформуються у «відповідальність перед іншими», у тому числі й раніше [18].

Важливим чинником емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків є моральна самооцінка, яка є процесом і результатом оцінки особистістю своїх моральних здібностей, морально-аксіологічних ідеалів, реалізації моральних норм.

Він ґрунтується на пізнанні моральних аспектів власної моральної ідентичності незалежно від змін умов середовища.

Моральна самооцінка підлітків часто суперечить їх моральній свідомості. З ознаками існують латентні особливості, які чутливі до будь – яких змін, сугестивного інформації. Моральне самооцінювання відбувається перепадом локусів контролю поведінки, що впливає на розвиток моральної свідомості підлітка [39].

Моральна саморегуляція характеризується такими особливостями:

- 1) головним є моральний вчинок;
- 2) вибір особистості між добром і злом.

Проявом моральної саморегуляції є вибір, який передбачає:

- 1) двох полярних еталонів;
- 2) розумне особисте відношення до моральних еталонів;

Основним елементом моральної саморегуляції є самоконтроль. Він відноситься до ряду універсальних властивостей свідомості є основним показником розумного психічного відображення людиною свого внутрішнього світу.

Перевірка міри співпадіння між та контрольованими складовими реалізованого морального вчинку є основною функцією самосвідомості. Самоконтроль зважає мотиви, які передують моральному вчинку здійснювати вибір і цілі моральних дій[14].

Важливою ознакою соціальної активності моральної особистості це поєднання мотивів, які конкретизують її потребу в реалізації власного Я. і мотиви, які спрямованими на підтримку аналогічної потреби інших людей – не-Я. Ці групи мотивів мають однакову силу, тому що представлені в свідомості моральної особистості як рівнозначні цінності. [65].

Ще однією інтегральною характеристикою моральної самосвідомості підлітка є моральне сумління (моральна совість). [15].

Совість є вищою духовною інстанцією моральності особистості, яка сягає до моральної самосвідомості і тому їх енергетична сила пов'язана зі сповіщенням, засвідченням особистості про зміст її моральної позиції [17].

У ній виділяють емоційну і когнітивну складові.

В онтологічному плані совість проявляється, коли у структурі самосвідомості переважають моральна саморефлексія та самооцінка і моральні норми як стійкі мотиви особистісної поведінки підлітка [31].

У період дорослішання переживання совість досягає рівень розвинених форм, а саме відбувається трансформація емоційного переживання в осмислене, а надалі й у вольове.

Отже, завдяки цьому процесу підліток здатний дотримуватися моральних норм [43].

Наступною складовою моральної свідомості підлітка є моральна позиція. Це інтегрована властивість особистості визначати її моральну спрямованість та рівень морального розвитку шляхом дотримання моральних норм, що виявляється через систему установок та мотивів, цілей, якими вона керується у своїй моральній діяльності [30].

У філософії є думка, що різним культурам властиві різні моральні норми і цінності. Л. Кольберг виділив основні, незалежні від національної приналежності моральні цінності. Для цього він дослідив групу підлітків за допомогою стандартизованого інтерв'ю, шляхом обговорення гіпотетичних моральних проблем, складених на матеріалах філософії та художньої літератури. [38, с. 197].

Шляхом досліджень Л. Кольберг встановив, що моральний розвиток особистості це тривалий процес зміни трьох рівнів по дві стадії кожна.

Основними психологічними механізмами розвитку моральної самосвідомості, на думку Л. Кольберга, є децентрація і когнітивний дисонанс.

Висновки до першого розділу

1. Моральна свідомість підлітка включає у процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних установок, ідеалів, які дають змогу співставляти особисті поступки і спонуки особистості до засвоєння моральних імперативів.

Отже, до когнітивного чинника моральної свідомості підлітків входять моральні переконання, моральна рефлексія. Емоційно-ціннісний чинник моральної свідомості підлітків пов'язана з розвитком почуттів, що впливають на вибір цілей, мотивацію поведінки. Поведінковий чинник включає, моральний вибір і вчинки.

2. Теоретичний аналіз показав, що психологічною основою моральної свідомості є образ Іншого, який сприймається таким, що бажає благ, намагається підтримати та розуміти. Інтегральними показниками моральної свідомості підлітка є совість та моральна позиція.

3. Психологічними передумовами для розвитку моральної самосвідомості підлітка є: інтелектуальні (пізнавальні), емоційні, вольові, особливості спонукальної сфери, новий рівень самосвідомості, почуття дорослості, потреба у самоствердженні, соціальна активність, міжособистісне спілкування.

4. Важливі критерії становлення моральної свідомості підлітка це спілкування та комунікація з дорослими та однолітками. Моральна саморегуляція здатна довільно, керувати особистими діями і поступками відповідно до моральних переконань, принципів та ідеалів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Програма та методи дослідження

Для того, щоб визначити психологічні особливості розвитку моральної самосвідомості підлітків необхідно, насамперед, проаналізувати методологічну та теоретичну характеристику дослідження, розкрити психологічну природу моральної свідомості в контексті морального розвитку підлітків, визначити її роль і вплив на формування факторів і механізмів, та емпірично виявити їх на цій основі.

Також важливою процедурою для визначення психологічних особливостей є дослідження особливості психологічної структури, основні тенденції, рівні та типи моральної самосвідомості підлітків.

Також нами було зазначено і раніше про те, що моральна самосвідомість підлітків є складною психологічною і психічною структурою, до складу якої входять безліч факторів, які формують в підлітків моральні цінності, які засвоюються у формі моральних знань, умінь, способу життя, особистісних переконань, правовою та культурною поведінки, відповідної поведінкової ідеалізації в процесі соціалізації особистості.

До складу моральної самосвідомості підлітків входить розуміння і осмислення того, що він існує як окрема особистість, він може самостійно обирати свою поведінку в суспільстві, колективі, групі і нести за неї персональну відповідальність.

Моральна самосвідомість підлітків визначає вибір мотивації, самооцінки, рівня вимог, цілей і засобів, а також багато інших факторів.

В структуру моральної самосвідомості входять такі чинники, як:

- когнітивний чинник;
- емоційно-цілісний чинник;
- поведінковий чинник (дивитись Схему 1).

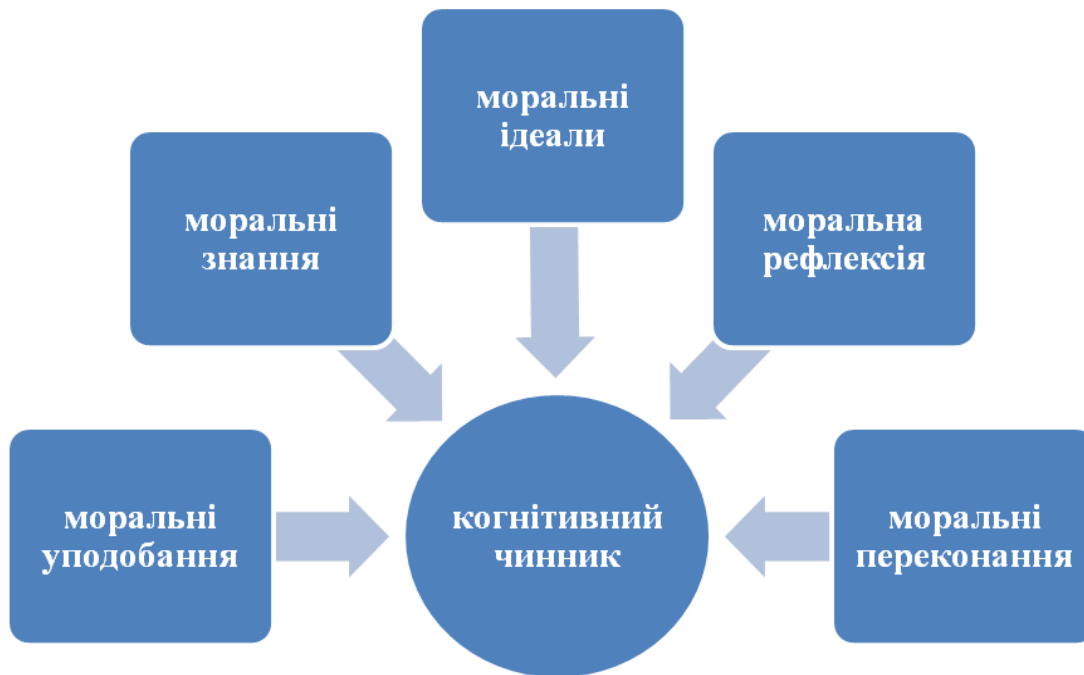

До когнітивного чинника відноситься вміння, здатність і можливість підлітка відрефлексувати свої моральні знання, а саме: висновки, ідеали, норми поведінки.

Також до цього чинника можна віднести здатність підлітка утворити власний образ в різних позиціях, включаючи в майбутні плани та стратегію особистого становлення власних моральних якостей, уподобань, поглядів цінностей, а також особистих прав і обов'язків.

Центральними аспектами когнітивного чинника являються:

1. моральні уподобання;
2. моральні знання;
3. моральні ідеали;
4. моральні переконання;
5. моральна рефлексія та інші (дивитись Схему 2).

Наступним, не менш важливим чинником, який суттєво впливає на моральну самосвідомість підлітка є емоційно – ціннісний чинник.

Він проявляється у підлітка у моральній самооцінці, особистісному відношенні до прийнятих ним моральних імперативів, оціночному самоствердженні, що розкриває складову модулю його особистості, а також рефлексивну реакцію зі сторони оточуючих підлітка суб'єктів, наприклад: «яким мені необхідно бути, щоб мою поведінку схвалювали і позитивно оцінювали, мої вчинки і поступки одобрювалися та схвалювалися суспільством; яку вибрати модель поведінки, щоб відношення до мене стало кращим, а не гіршим; які вчиняти поступки, щоб мене не турбували докори власного сумління і совісті).

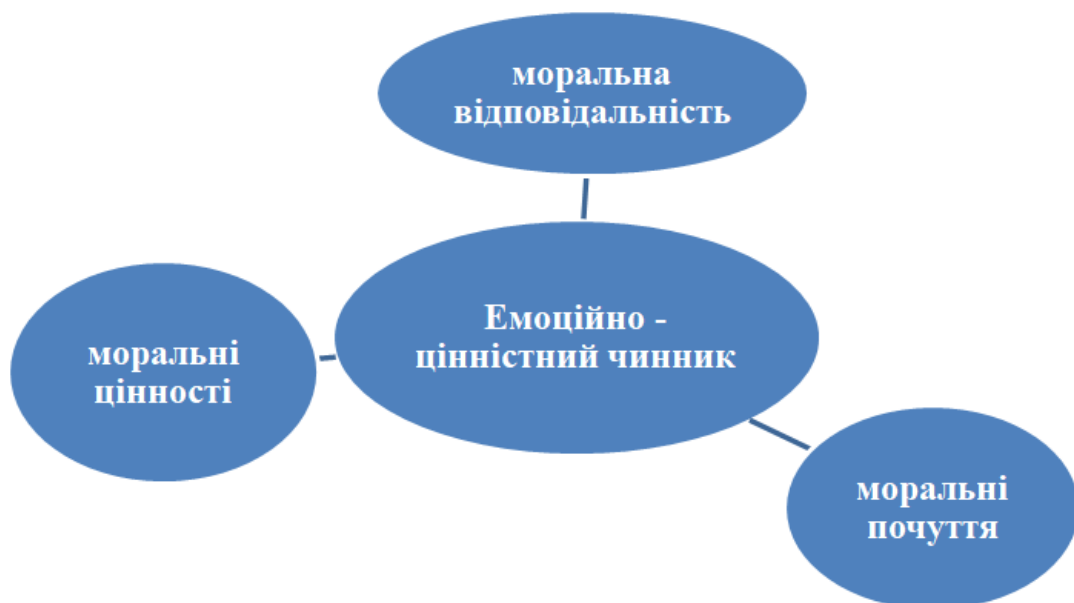
Переважаючі особисті бачення підлітка, їх ціннісні орієнтації є їхніми рушійними орієнтирами для особистісної моделі поведінки в суспільстві підлітком.

Визначення підлітком ідеального Я суттєво впливає на формування у нього своїх особистих моральних переконань.

До емоційно-ціннісної чинника самосвідомості можна віднести такі фактори, як:

- моральні цінності;
- моральні почуття;
- моральна відповідальність (Дивіться Схема 3).

Схема 3

Третім чинником моральної самосвідомості підлітка – є поведінковий чинник.

Даний чинник проявляє себе під час стресових, складних і проблемних ситуаціях, які виникають у підлітків.

Також даний чинник може ідентифікуватися у випадку утворення моральної колізії у відповідних ситуаціях.

Наприклад, зазвичай моральні конфлікти виникають між підлітками і їх однолітками та, в непоодиноких випадках, конфлікти виникають між підлітками та дорослими через розбіжності в моральних принципах і особистісних відносинах через неналежно налагоджену комунікацію між ними.

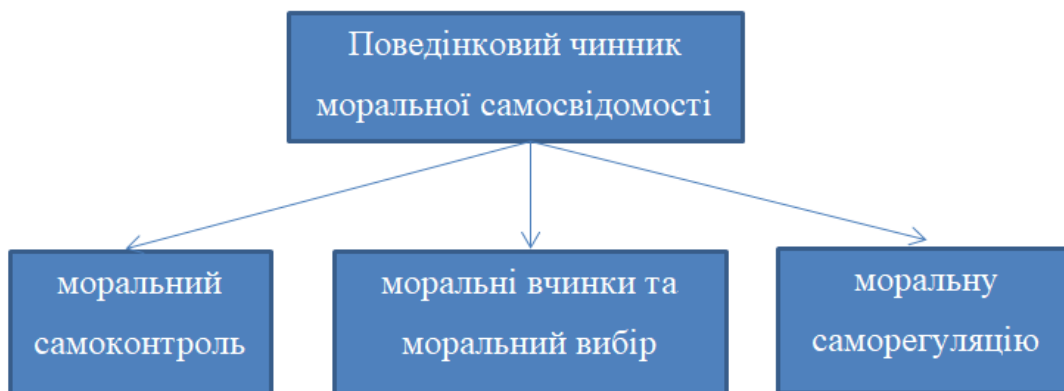
Отже, підліток будуючи свою власну поведінкову стратегію, самостійно обираючи форми і методи своєї поведінки, види комунікації, а також його реакцію на зовнішні стресові чинники і фактори, які виникають в процесі комунікації підлітка з суспільством - проявляє наявність в нього своєї власної, індивідуальної моральної поведінки, в тому числі і моральної саморегуляції, яка переплітається з безліччю видів самоконтролю, морального вибору та власної поведінки.

Дослідження вказують на те, що вибір відповідної поведінки та вчинків підлітка залежить від сформованої в нього стійкої системи власних моральних переконань та принципів, особистісне критичне ставлення до вчинених ним неморальних вчинків, укоріненні в його самосвідомості поняття і уявлення про добро і зло, про правильні і неправильні моральні відносини, тобто стійкі і тверді погляди підлітка на свою власну поведінку і поведінку інших людей.

Наявність у підлітка навичок та умінь, які здатні контролювати його емоційні стани та агресивні почуття – визначає рівень розвитку самоконтролю.

Поведінковий чинник моральної самосвідомості в себе включає:

- моральний самоконтроль;
- моральні вчинки та моральний вибір;
- моральну саморегуляцію (Дивіться Схему 3).

Особливості моральної саморегуляції поведінки підлітка :

1) основним об'єктом моральної регуляції визначається вчинок, який є домінуючою одиницею визначення моральної поведінки;

2) спонукання підлітка до вибору між добром і злом. Критеріями моральної оцінки розвитку моральної самосвідомості є рівень осмислення моральних переконань, моральна рефлексія, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, моральні дії та вчинки.

Метою констатувального експерименту було з'ясувати особливості моральної самосвідомості підлітків та рівень її розвитку.

В результаті теоретичного аналізу нами було сформовано конкретні завдання емпіричного дослідження та обґрунтовано його методику.

Так, основними завданнями констатувального експерименту були:

1) дослідження особливостей окремих складових моральної самосвідомості підлітка та рівнів її розвитку;

2) виявлення вікових і статевих тенденцій розвитку моральної самосвідомості у підлітковому віці;

Спеціальними принципами, які реалізовувалися в дослідженні, були:

- принцип професійної компетентності;
- принцип не завдання шкоди тим, хто приймає участь у дослідженні;

- принцип безпристрасності; принцип конфіденційності; принцип добровільності, принцип психопрофілактичного викладу матеріалу та ін.

В дослідження ми використали такі методи:

1. Методика діагностування рівня розвитку моральної самосвідомості Л.Кольберг – це метод діагностики рівня морального самосвідомого розвитку.

За результатами можна зробити висновки про стадію розвитку морального судження. Л. Кольберг виділяє кілька етапів, кожному з яких відповідає певний ступінь морального самосвідомості:

- "Доморальний рівень": перша стадія - дитині підкоряються, щоб уникнути покарання;

- 2 стадія - дитина орієнтована на прибуток (послух в обмін на переваги та заохочення);

- «Традиційна мораль»: третій етап-«Хороший хлопчик» (прагне бути визнаним, соромиться приймати негативні коментарі);

2. Психодіагностичне тестування.

Діагностичне дослідження повинно включати елементи пояснення, розкриття і вироблення відповідних рекомендацій (використана методика «Незакінчені речення»).

Психологічний діагностичний тест - це метод, метою якого є його вимірвальна спрямованість, за умови, що він підходить для методу психологічної діагностики. Діагностичне дослідження повинно включати елементи пояснення, розкриття причини та остаточне формулювання відповідних рекомендацій.

Наразі ми використовуємо метод проекції «незакінчені речення», а цілі та завдання проектування та дослідження схожі. До нього входять 14 незавершених пропозицій, які мають на меті створити структуру морального самоусвідомлення молоді.

У дослідженні ми поставили завдання закінчити три види речень для учнів восьмого та дев'ятого класів.

Для когнітивних факторів рекомендуються такі речення:

«Мій ідеал — це «»;

« На мою думку честь — це...»;

«Для мене совість — це...»;

«Діяти з гідністю означає... .. »;

"Для мене справедливість означає...";

"Робити добро - це...";

"Відповідальність - це...";

"Мої однолітки дотримуються загальноприйнятої норми, тому що... ".

Для діагностики емоційно-ціннісних компонентів рекомендуються такі речення:

«Мені соромно, коли...»;

«Найцінніше у стосунках — це...»;

«Нещасні люди змушують мене...»;

«Більшість часу, коли я відчуваю провину...»;

"Совість потрібна людині, тому що...";.

3. Методика М. Рокіча. Використовувалася для визначення моральних цінностей у підлітка.

Сукупність ціннісних орієнтацій визначають сутність орієнтації людини, в цілому і є основою її ставлення до світу, до інших і до себе, основою світогляду, стрижнем мотивації життєдіяльності, погляду на життя і «Філософія» життя".

Метод, розроблений М. Рокічем, заснований на прямому впорядкуванні двох списків значень:

1) Переконавання, що кінцева мета особистого існування варта того, щоб за неї боротися – це є термінальний метод;

2) Переконавання того, що певна поведінка або риса особистості є домінуючими в будь-якій ситуації - являється інструментальним методом.

Такий поділ відповідає традиційному поділу вартості на цінності-цілі та цінності-засоби. Рейтинг моральних цінностей у рейтингу ціннісних орієнтацій особистості молодих людей є кількісним показником.

Рейтинг моральних цінностей у рейтингу ціннісних орієнтацій особистості підлітків є кількісним показником. Для нас важливі такі цінності: у першому списку – щастя інших, любов; у другому – відповідальність, самовладання, толерантність, чесність, чуйність. У кожному випадку відображається рейтинг цих значень.

Дослідження проводилося на вибірці учнів комунального закладу «Обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Рівненської обласної ради. Україна, 35320, Рівненська обл., Рівненський р-н, село Олександрія, вулиця Санаторна, будинок 26.

Загалом у ньому взяли участь 93 підлітка сьомих, восьмих, дев'ятих класів.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження моральної самосвідомості підлітків

Результати, отримані за допомогою розробленої Л. Кольбергом методики стандартизованого інтерв'ю, свідчать, що перша стадія моральної самосвідомості властива у 21%; друга – у 53%, третя – у 26%.

Підлітків з шостою стадіями розвитку моральної самосвідомості виявлено не було.

У процесі дослідження виявлено, що для 32% підлітків характерна невідповідна поведінка.

Вони погоджуються з твердженнями:

- я домагаюсь цього, не думаючи про законність чи незаконність моїх дій.
- Коли я розгніваний, то йому прощення не буде.
- Людина не уважна настільки, щоб втратити гаманець,
- Люди, що порушують закон, – відчайдушні сміливці, які відстоюють власну свободу.

Отже, констатувальний експеримент вказує на те, що, що багатьом підліткам властиві неадекватні переконання, відставання і деформації у розвитку моральної самосвідомості.

За проведенням проективної методики «Незакінчені речення», що належить до групи проективних (асоціативних) тестів.

Узагальнені результати дослідження когнітивної складової моральної самосвідомості представлені у табл. 2.1- 2.3; Діаграмах 2.1-2.3.

В результаті аналізу емпіричних даних виявлено, що на високому рівні когнітивна складова розвинена у 13.7 % підлітків, на середньому – у 43.6 % і на низькому – 42,7 % (див. табл. 2.1; Діаграма 2.1.).

Таблиця 2.1

Рівень розвитку когнітивної складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

№	Рівень розвитку когнітивної складової	Кількість	%
1.	Високий	13	13.7
2.	Середній	31	43.6
3.	Низький	41	42.7
4.	Всього	85	100

Діаграма 2.1. Рівень розвитку когнітивної складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

У восьмикласників вікові тенденції розвитку когнітивної складової розвинені на низькому рівні, а у 23.4 % - вона сформована на високому рівні, у 42.1 % – на середньому.

У третини підлітків 34,2% - низькому рівні (див. табл. 2.2; діаграмі 2.2).

Таблиця 2.2

**Рівень розвитку когнітивної складової моральної самосвідомості
восьмикласників**

№	Рівень розвитку когнітивної складової	Кількість	%
1	Високий	10	23.4
2	Середній	16	42.1
3	Низький	15	34.2
4	Всього	41	100

**Діаграма 2.2 Рівень розвитку когнітивної складової моральної
самосвідомості восьмикласників**

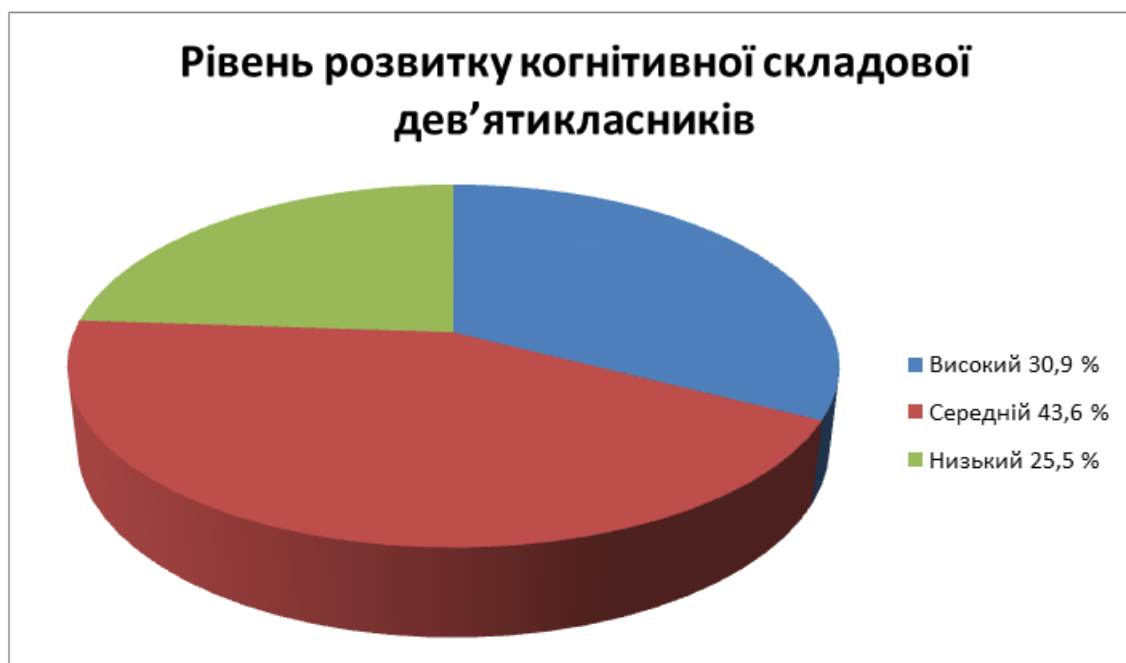
Підлітки-дев'ятикласники більше ніж восьмикласники, аналізують мотивацію вчинків людей, в тому числі і власних вчинків, і очікую пояснення.

Що говорить про наявність когнітивної складової моральної свідомості і вищий рівень розвитку когнітивної складової у 9-класників в порівнянні 8-класниками (табл. 2.3; діаграма 2.3).

Таблиця 2.3

Рівень розвитку когнітивної складової моральної самосвідомості дев'ятикласників

№	Рівень розвитку когнітивної складової	Кількість	%
1	Високий	15	30.9
2	Середній	20	43.6
3	Низький	11	25.5
4	Всього	46	100

Діаграма 2.3. Рівень розвитку когнітивної складової моральної самосвідомості дев'ятикласників

Загалом у 30,9% дев'ятикласників когнітивна складова розвинена на високому рівні, у 43,6% – на середньому і у 25,5% – на низькому.

Виявлено значні позитивні тенденції у розвитку цієї складової моральної самосвідомості.

Так, суттєво зменшується кількість дев'ятикласників із низьким рівнем її розвитку. Якщо серед восьмикласників таких 34,2%, то серед дев'ятикласників – 25,5% (зменшення на 8,7%).

Також спостерігається збільшення кількості дев'ятикласників із високим рівнем (серед дев'ятикласників – 30,7%, а серед восьмикласників – 24,4%, на 6,3% менше).

Узагальнені результати дослідження емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості представлені у табл. 2.4 – 2.6; діаграмах 2.4 – 2.6.

На основі аналізу емпіричних даних встановлено, що тільки у 12,6% підлітків емоційно-ціннісна складова сформована на високому рівні.

У більшості підлітків (45,9%) вона сформована на середньому рівні, а у третини (41,5%) – на низькому рівні.

Таблиця 2.4

Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

№	Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової	Кількість	%
1	Високий	12	12.6
2	Середній	45	45.9
3	Низький	34	41.5
4	Всього	91	100

Діаграма 2.4. Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

Аналіз показує, що зі збільшенням віку частка підлітків з низьким рівнем розвитку емоційно-ціннісного компонента дещо зменшилась – з 45,2% у сьомому до 34,6% у 9-му.

Фактично кількість учнів з високим рівнем сформованості цього компонента майже не змінилася (11,4% учнів сьомого класу та 13% учнів 9 класу).

Загалом суттєвої зміни у віковому розвитку емоційно-ціннісного компонентів моральної самосвідомості підлітків немає (див. табл. 2.5-2.6; Діаграмах 2.5-2.6).

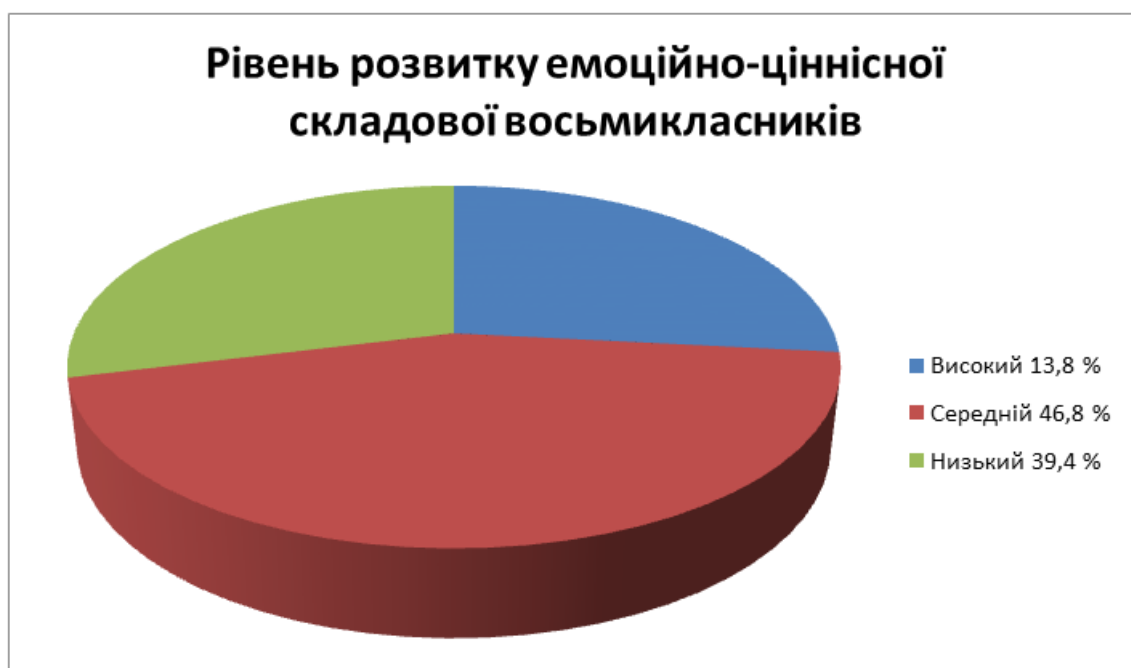
Дванадцятирічні або чотирнадцятирічні підлітки також мають емоційне та оцінювальне ставлення до себе та інших.

Порівняно з показниками дисциплінарної відповідальності молоді, коло показників самовідповідальності є ширшим за якістю.

Проте всі ці показники знаходяться в межах середнього рівня розвитку.

Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості восьмикласників

№	Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової	Кількість	%
1	Високий	12	13.8
2	Середній	20	46.8
3	Низький	13	39.4
4	Всього	45	100

Діаграма 2.5. Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної самосвідомості восьмикласників

**Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної свідомості
дев'ятикласників**

№	Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової	Кількість	%
1	Високий	11	22.4
2	Середній	25	51.1
3	Низький	13	36.5
4	Всього	49	100

Діаграма 2.6. Рівень розвитку емоційно-ціннісної складової моральної свідомості дев'ятикласників

У середньому підлітковому віці чесність, доброзичливість і повага до інших також проявляються в особистих і значущих стосунках, діяльності та спілкуванні.

Відповідно до мотивації підлітків до виконання конкретних видів діяльності або загальної діяльності їх самооцінка може змінюватися від високої до низької, і навпаки.

Невміння, а точніше, небажання самостійно вирішувати неправильні судження чи труднощі у стосунках може призвести до почуття сорому, провини, нейтрального та байдужого ставлення.

При цьому підлітки 13-14 років схильні дотримуватись внутрішньогрупових норм взаємин з однолітками (друзями), щоб зберегти свою. Родинних, шкільних і громадських справах вони часто не виконують своїх обіцянок і свавільні.

Самоконтроль і самодисципліна на рівні особистісної самодисципліни виявляються у стосунках з важливими дорослими та однолітками.

Якщо важкі умови життя їх захоплюють, то підлітки в цьому віці можуть приймати моральні рішення і закінчувати справи.

У особисто важливих стосунках поведінку цих підлітків описують як надійну, відповідальну та чесну. У той же час їхня поведінка має протилежні характеристики у стосунках, які вони вважають неактуальними.

У підлітків від 14 до 15 років показники їх емоцій та оцінного ставлення до себе та інших більш виражені на середньому рівні розвитку. У старших підлітків відповідальність перед іншими дещо вища, ніж відповідальність перед самим собою, як і в середині підліткового віку.

Сором і провину можна відчутти лише через поведінкові дефекти близьких друзів. Їх цікавлять думки, почуття і позиції тих, хто займає важливе місце в їх особистому просторі.

Відсутність емпатії, толерантності, альтруїзму та цих особистих якостей можна побачити у ставленні старших підлітків до інших.

Підсумкові результати дослідження поведінкових компонентів моральної свідомості наведені в етикетці. 2.7-2.9; Діаграмах 2.7 – 2.9.

Ми виявили, що лише 13,8% респондентів мають високу моральну поведінку, що свідчить про схильність до самокритики та засудження своєї неетичної поведінки, бажання залишатися незалежними, не пристосовуватися до поглядів та думок інших, а також готовність активно захищати несправедливі провини Люди.

Середній рівень моральної поведінки молоді становить 57,4%, вони більше схильні засуджувати негативні моральні якості, але бояться прямого зіткнення з носієм, не протистоять йому активно, перекладають відповідальність на інших.

Вони вважають, що самокритика не повинна обмежувати їх життя. 28,8% молодих людей мають низький рівень моральної поведінки, який характеризується ігноруванням своїх зобов'язань перед іншими, байдужим до власних негативних моральних якостей, відсутністю бажання відстоювати мораль. (див. табл. 2.7; Діаграма 2.7).

Таблиця 2.7

Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

№	Рівень розвитку поведінкової складової	Кількість	%
1	Високий	13	13.8
2	Середній	54	57.4
3	Низький	27	28.8
4	Всього	94	100

Діаграма 2.7. Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості підлітків (8 і 9 класи)

Результати показують, що у розвитку цієї складової виявлено незначне (0,5%) збільшення кількості підлітків з високим рівнем та одночасно збільшення на 6,7% кількості підлітків із середнім рівнем розвитку цієї складової (табл. 2.8 – 2.9; Діаграма 2.8 - 2.9.).

Таблиця 2.8

**Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості
восьмикласників**

№	Рівень розвитку поведінкової складової	Кількість	%
1	Високий	14	31.1
2	Середній	19	42.2
3	Низький	12	26.7
4	Всього	45	100

Діаграма 2.8. Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості восьмикласників

Таблиця 2.9

Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості дев'ятикласників

№	Рівень розвитку поведінкової складової	Кількість	%
1	Високий	15	30.6
2	Середній	24	48.9
3	Низький	10	20.5
4	Всього	49	100

Діаграма 2.9. Рівень розвитку поведінкової складової моральної самосвідомості дев'ятикласників

Особливістю учнів восьмого класу є рішучий протест, заперечення будь-яких форм моральних вимог, але висунення власних поглядів на моральні цінності, норми і якості, виховання надає суспільство.

У дев'ятому класі кількісні значення показників моральної саморегуляції поведінки такі ж, як і у восьмому, але характеризуються значними і якісними змінами в процесі сприйняття знань і усталених моральних якостей особистості.

У старших підлітків у колі референтів спостерігається особистісна саморегуляція, вони здатні забезпечити їм власні інтереси.

У важливих стосунках вони будуть приймати відповідальні рішення і виконувати їх. У внутрішніх стосунках групи намагаються не перекладати тягар спільних справ на інших, і при цьому не виявляли такої ініціативи в сімейному оточенні.

Усі люди, які дбають про довіру та повагу, можуть протягнути руку допомоги у важкі часи. Дослідження показали, що особистий вибір залежить від домінантного морального статусу підлітків, критичного ставлення до

власної неетичної поведінки, вміння активно захищати слабких, засудження негативних моральних якостей.

Результати дослідження ціннісних орієнтацій підлітків за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича показали, що переважаючими цінностями виявились термінальні, тобто цінності-засоби, які виступають інструментами для досягнення звичайних цілей.

В якості інструментальних цінностей зазвичай розглядаються особистісні риси, що допомагають людині в житті: ввічливий, відповідальний, розумний, хоробрий, обдарований уявою, честолюбний, контролюючий, логічний, чесний, корисний, чистий, веселий, незалежний, слухняний, з широким кругозором.

2.3. Типи та рівні розвитку моральної самосвідомості підлітка

Загальноприйнято вважати, що типологічні методи використовуються для вивчення складних явищ, які мають багато емпіричних зв'язків із подібними явищами в загальних системах.

Теоретична типологія передбачає побудову ідеальних моделей об'єктів, широке вираження характеристик, класифікацію й принципи опису багатьох досліджуваних об'єктів. Він ґрунтується на розумінні її як системи, пов'язаний із розподілом ланок у формуванні системи та ідеологічною побудовою структурного рівня моральної свідомості.

Типологія є одним з основних засобів пояснення об'єктів та створення їх теорій [65]. Типологія розвитку моральної самосвідомості досить складна і має відповідне теоретичне і практичне значення. Розв'язуючи це завдання, дослідники часто ставлять завдання встановити певну форму логічної класифікації, яка дозволить чітко й однозначно виділити типи та підтипи морального свідомого розвитку та відрізнити їх один від одного.

Для виділення конкретних типів моральної самосвідомості підлітка ми використали ряд взаємопов'язаних критеріїв:

- 1) моральна чи егоїстична спрямованість особистості;
- 2) рівень розвитку когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової складових моральної самосвідомості;

- 3) особливості взаємозв'язків між окремими складовими моральної свідомості;
- 4) моральна позиція, співвідношення позитивної орієнтації на іншу людину чи на себе;
- 5) сформованість морального сумління.

На основі названих критеріїв ми визначили такі типи розвитку моральної самосвідомості підлітків: гармонійний, нормативний, дисгармонійний, деформований та аморальний.

I. Гармонійний тип.

Всі складові розвиваються гармонійно на високому рівні). На цьому етапі молодь засвоює моральні знання інших, вільно користується моральними поняттями та поняттями, визначає моральні якості, чітко виділяє, узагальнює та конкретизує їх зміст.

Вони проявляють креативність і гнучкість у вирішенні моральних конфліктів, повноцінно оцінюючи себе як суб'єкта моральної поведінки, а моральні цінності — цілі й цінності — займають вищу позицію в їхній системі цінностей.

Такі підлітки можуть емоційно сприймати іншу людину, розуміти її емоції та думки, виявляти емпатію, співучасті, дружбу.

Дослідники контролюють свій емоційний стан, вільно вирішують себе в обраній ситуації, передбачають моральні наслідки своїх вчинків, формують ставлення до етики, що відзначається активною та відповідальною поведінкою. Постійно проявляйте моральний самоконтроль.

II. Нормативний тип

Цей тип підлітків вибірково засвоює моральні знання дорослих у своєму особистому просторі, володіє найбільш відомими й поширеними моральними поняттями та якостями, може емпірично пояснити їх зміст. Вони в основному спрямовані на формальну відповідність, і не виявляють гнучкості чи креативності у вирішенні моральних конфліктів. У них є певні невідповідності між цінностями-цілями та цінностями-засобами, особливо для них важливі моральні цінності-цілі, тоді як цінності-засоби не настільки важливі. Виявляйте

емпатію, вмійте відволікати референтних людей і осмислено переживати моральні характеристики їх особистості.

Приймаючи рішення, звертайте увагу на позитивне ставлення інших. Вони не завжди повністю оцінюють себе як суб'єктів моральної поведінки .

III. Дисгармонійний тип характеризується середнім та низьким рівнем розвитку хоча. використання підлітками моральних суджень оточуючих у власній особистісній простір відбувається ситуативно, залежно від значущості ситуації та її наслідків.

Підлітки недооцінюють себе як суб'єкта моральної поведінки, виявляють емпатію та співучасть у прийнятті тільки осіб з референтного оточення; мають труднощі при узагальненні власного емоційного досвіду, неадекватно сприймають критику, рідко відчувають провину, конформні.

IV. Деформований тип

Для представників цього типу є розходження знань моральних норм та цінностей і реальних вчинків та дій. Моральні цінності займають низькі рангові позиції у системі їх особистісних цінностей.

Деформація ідентифікується за ознаками наявності низького рівню розвитку всіх компонентів моральної свідомості. Цей тип представника можна встановити наявністю відмінностей в знаннях етики та відсутністю цінностей, а також реальної поведінки та дій. Вони не можуть пояснити зміст основних моральних цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Моральні цінності займають низьке місце в їх особистісній системі цінностей. Взагалі кажучи, їх сфери мотивації мають очевидні егоїстичні тенденції.

V. Аморальний тип

Представники цього типу мають асоціальну поведінку, мають деформоване моральне сумління.

Для визначення загальних рівнів розвитку моральної самосвідомості нами використовувалися такі критерії:

- 1) рівень розвитку моральних знань;
- 2) функціонування моральної рефлексії;

- 3) наявність моральних цінностей;
- 6) особливості моральної самооцінки;
- 7) моральна відповідальність;
- 8) здатність до морального вибору;

На основі зазначених критеріїв та за результатами дослідження особливостей складових моральної самосвідомості (когнітивної, емоційно-ціннісної, регулятивно-вольової) нами виділено три загальні рівні розвитку моральної самосвідомості підлітків: високий, середній і низький.

Високий рівень. Моральна самосвідомість має внутрішню цілісну та несуперечливу психологічну структуру з розвинутими когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими. Когнітивна складова виявляється у постійній рефлексії, конкретності, гнучкості й тотожності,

Мотивами моральної поведінки є духовні та широкі соціальні мотиви, мотиви позитивної соціальної ідентифікації, а також особистісні (ствердження, реалізації, вираження, сумління).

Потреба в емоційному насиченні, перетворюючись у прагнення певних переживань і ставлень до дійсності, стає одним із важливих мотивів моральної поведінки. Відсутні егоїстичні мотиви.

Моральний Я невіддільний від добра «Іншого». Підлітки на цьому рівні усвідомлюють і визначають зміст моральних понять, здатні орієнтуватися на власні моральні переживання, думки, дії та поведінку в цілому. Вони усвідомлюють свої когнітивні, мотиваційні та поведінкові можливості. Вони здатні передбачати результати своїх дій, позицій, дій, а також вчинків інших і творчо їх аналізувати. Володіє оптимальним когнітивним стилем розв'язання поведінкових проблем та внутрішньо-зовнішнім локусом контролю в ситуації моральної діяльності (моральний вибір, моральні дії, моральна саморегуляція). Має розвинену соціальну пам'ять і соціальне мислення в галузі моралі, адекватно передбачає наслідки вчинків, способи взаємодії з можливим екземпляром моральної діяльності, відображає очікувану оцінку поведінки. Вміє аналізувати, іноді інтуїтивно, умови завдання, зобов'язання, моделює ситуацію моралі.

Цей тип пам'яті має гуманістичну спрямованість. Індивід пам'ятає свої обіцянки, завдання, зобов'язання та обіцянки, свої негідні дії, невиконані завдання, щоб виправити ці дії або виконати завдання в потрібний момент. Моральна позиція сформована і стійка.

Когнітивний компонент виявляється в постійному рефлексії, конкретності, гнучкості та самобутності, цілеспрямованому аналізу завдань, ситуацій, можливостей, критичній самооцінці дій, мовчазності, зацікавленості завданнями, умовами, способами їх виконання, самоствердженні, вираження, самореалізація; обмірковування рішень, дій, постійне оновлення минулого досвіду, дбає про збагачення свого досвіду моральної поведінки; прояви оригінальності у прийнятті рішень, виконанні завдань; почуття гумору як засіб самостимуляції, аналіз можливих варіантів, раціональність (відсутність надмірної емоційності).

Середній рівень.

На цьому рівні моральна самосвідомість має відносно цілісну психологічну структуру з достатньо розвиненими когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими, між якими інколи бувають суперечливі співвідношення.

Зокрема, розвинена когнітивна та емоційно-мотиваційна складові, що поєднуються з недостатньо розвиненою поведінковою.

Досліджувані контролюють поведінку, емоційні реакції, але у складних і нестандартних для них ситуаціях можуть виявляти нестриманість і впертість.

Поведінка підлітка із середнім рівнем розвитку моральної самосвідомості характеризується не надто активними діями щодо створення умов для виконання обов'язку. Він не завжди виявляє самостійність, наполегливість, ще рідше – творчість та ініціативу.

Володіє певними уміннями, навичками та звичками моральної поведінки. Краще виконує завдання за наявності зовнішнього контролю та підтримки.

Підлітки на цьому рівні не розуміють усіх моральних понять, виявляють інтерес до свого внутрішнього світу, меншою мірою - до аналізу моральних ситуацій.

У ситуаціях морального вибору не завжди приймаються конструктивні рішення.

Підлітки здебільшого усвідомлюють і сприймають моральну ситуацію цілком адекватно. Вони не завжди усвідомлюють наслідки своїх дій, не завжди відповідають за аморальні вчинки.

Підлітки орієнтуються на нормативну мораль і рідко на власну совість. Моральна самооцінка часто завищена, вона рідко контрастує з самовпевненістю або несхваленням оточуючих.

Вони не до кінця усвідомлює власну систему ціннісних орієнтацій, прагнень, намірів, бажань, смислів і мотивів поведінки в конкретних ситуаціях, також не завжди усвідомлюють свої когнітивні, мотиваційні та поведінкові здібності. Мають низькі вимоги та очікування у сфері моральної діяльності.

Характерна незначна загальна та спеціальна компетентність у ситуаціях виконання потреби.

Не завжди здатний передбачити результати своїх дій, позицій, дій, як правило, має зовнішній локус контролю.

Недостатньо розвинена соціальна пам'ять і соціальне мислення.

Моральна позиція - нестійка здатність до співпереживання проявляється ситуативно, що обмежує здатність передбачати стосунки з іншими людьми. Переважають почуття невдоволення від усвідомлення необхідності, рідше позитивні.

Серед мотивів моральної поведінки виділяють мотиви соціальної ідентифікації з індивідами чи групами та самоствердження.

Егоїстичні мотиви наживи дійсно слухні.

Низький рівень.

Когнітивна, емоційно-ціннісна й поведінкова чинники недорозвинуті та утворюють суперечливу єдність.

Особистість не усвідомлює і, фактично, не сприймає блага іншого як сутності моральної свідомості.

Суб'єкт виконує тільки власні завдання, які часто суперечать належному. Випадкове виконання завдань, обов'язків може здійснюватися тільки при постійному зовнішньому контролі.

Наявна повна суперечність між необхідністю і тим, що приносить задоволення. Виконуючи обов'язок, така особистість не стверджує, не виражає, не реалізовує себе.

Відсутня будь-яка саморегуляція поведінки при виконанні завдань при реалізації власних егоїстичних намірів.

Особистість із низьким рівнем моральної самосвідомості не отримує задоволення від реалізації моральних вчинків.

Висновки до другого розділу

1. За результатами проведення методики оцінки рівня розвитку моральної самосвідомості ми бачимо, що найбільш характерним для підлітків є конвенційний рівень. Це підтверджується складовими моральної самосвідомості.

У результаті емпіричного дослідження складових моральної самосвідомості підлітків встановлено, що:

а) когнітивна складова у більшості підлітків-восьмикласників розвинена відносно слабо і знаходиться на середньому та низькому рівнях розвитку.

Так, підлітки-дев'ятикласники більшою мірою, ніж підлітки-восьмикласники, задумуються над мотивами вчинків, як інших людей, так і власних, та намагаються їх пояснити;

б) емоційно-ціннісна складова у підлітків-восьмикласників розвинена краще, ніж когнітивна, причому у дівчат вона розвинена на вищому рівні, ніж у хлопців.;

в) поведінкова складова у підлітків-восьмикласників слабо розвинена в обох статей і проявляється це в тому, що не завжди намір діяти морально втілюється у вчинок, функціонує ситуативно та на інтуїтивному рівні, а в деяких ситуаціях прослідковується моральний егоїзм.

2. Встановлено, що суттю моральної позиції особистості є позиція щодо блага іншого як одного з інтегральних показників розвитку моральної самосвідомості, який виявляється у соціально зорієнтованій і моральній поведінці, системі ціннісних ставлень, в адекватних емоційно-оцінних реакціях.

3. На основі критеріїв розвитку моральної свідомості та отримані експериментальних даних виділено типи розвитку:

- 1) гармонійний, нормативний;
- 2) деформований;
- 3) дисгармонійний;
- 4) аморальний

Рівні розвитку моральної свідомості підлітків: низький середній і високий.

На кожному рівні ці компоненти є домінуючими, інші допоміжні. Моральна самосвідомість підлітка досягається високим рівнем тоді, коли моральні знання та переконання для неї є особистісними цінностями.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ І КОРЕКЦІЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

3.1. Організація формувального експерименту

Метою формувального експерименту ми визначили створення й апробацію системи формування моральної самосвідомості підлітків та її інтегральних утворень, перш за все, через активізацію процесів самопізнання, самоаналізу, особистісного саморозвитку, формування уявлень про себе, розвиток когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів моральної свідомості в цілому.

Наше завдання полягало у тому, щоб наповнити психологічним змістом існуючі форми і методи виховного процесу з метою активізації процесів морального самопізнання та самоусвідомлення підлітків.

Виходячи з цієї мети, ми поставили перед собою такі завдання:

1) виявити на початку експерименту (перший зріз) рівень розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольного та експериментального класів, зокрема вивчити рівні розвитку її основних складових; проаналізувати вплив однолітків, батьків, учителів та інших дорослих на становлення моральної самосвідомості підлітків;

2) у процесі проведення формувального експерименту апробувати розроблену програму формування і корекції моральної самосвідомості підлітків;

3) на основі порівняльного аналізу першого та другого зрізів зробити висновки щодо ефективності експериментальної програми формування і корекції моральної свідомості підлітків.

На другому (формувальному) етапі експериментальної роботи для дослідження були визначені дві групи підлітків: контрольний та експериментальний класи (всього 45 осіб).

Щоб переконатися, що контрольний та експериментальний класи початково не відрізняються один від одного за рівнем розвитку моральної самосвідомості учнів, було здійснено порівняльне вивчення даних за ключовими емпіричними показниками.

З огляду на предмет та гіпотезу дослідження такими показниками визначено:

- 1) рівні розвитку моральної самосвідомості;
- 2) моральні позиції респондентів.

Проведення першого етапу констатувального експерименту надало нам можливість з'ясувати загальний стан предмету дослідження і виявити рівень розвитку моральної самосвідомості підлітків на початку дослідження.

Результати свідчать, що загальний рівень розвитку моральної самосвідомості у підібраних для експерименту навчальних класів суттєво не відрізняється (див. табл. 3.1; Діаграма 3.1).

Таблиця. 3.1

Рівень розвитку моральної самосвідомості у контрольному та експериментальному класах

№	Рівень розвитку моральної самосвідомості	Контрольний клас		Експериментальний клас	
		Всього	%	Всього	%
1	Високий	5	28.8	5	23.9
2	Середній	11	45.8	9	42.8
3	Низький	8	33.4	7	33.3
4	Всього	24	100	21	100

Діаграма 3.1 Рівень розвитку моральної самосвідомості у контрольному та експериментальному класах

Як у контрольному, так і в експериментальному класах у значній кількості підлітків рівень розвитку моральної самосвідомості виявився низьким (відповідно – 33.4% і 33.3%).

На жаль, лише у 20.8% учнів контрольного та 23.9% експериментального класів він виявився високим.

Проаналізуємо, наскільки статистично значущою є відмінності в контрольному та експериментальному класах.

Для цього ми застосували багатofункціональний критерій Фішера (φ).

Ми розпочали з порівняння за найбільшим абсолютним показником різниці між класами (див. табл. 3.2).

Відповідно до алгоритму розрахунку φ [169] було сформульовано такі статистичні гіпотези:

H_0 : частка підлітків з низьким рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному;

H_1 : частка підлітків з низьким рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі більша, ніж в експериментальному.

Перевірка вище зазначених статистичних гіпотез потребує скласти таблицю, яка відображає розподіл емпіричних частот за принципом «ефект присутній» – «ефект відсутній» (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Таблиця розподілу часток респондентів з низьким рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному та експериментальному класах (до застосування програми формування)

Клас	«Ефект присутній»		«Ефект відсутній»		Сума
	кількість	%	кількість	%	
Контрольний клас (n=24)	8	33.4	16	66.6	24
Експериментальний клас (n=21)	7	33.3	17	66.7	21

Далі визначаємо теоретичні показники критерію для груп за допомогою спеціальної таблиці [169, с. 331]:

$$f_{\text{контр.}} = 1,384; f_{\text{експер.}} = 1,499.$$

Після цього вираховуємо емпіричний показник критерію Фішера за формулою:

$$f_{\text{емп.}} = (f_{\text{контр.}} - f_{\text{експер.}}) \times \sqrt{n_{\text{експер.}} \times n_{\text{контр.}} / (n_{\text{експер.}} + n_{\text{контр.}})} = (1,384 - 1,499) \times \sqrt{21 \times 24 / (21 + 24)} = 0,115 \times \sqrt{11.2} = 0,115 \times 3,34 = 0,384$$

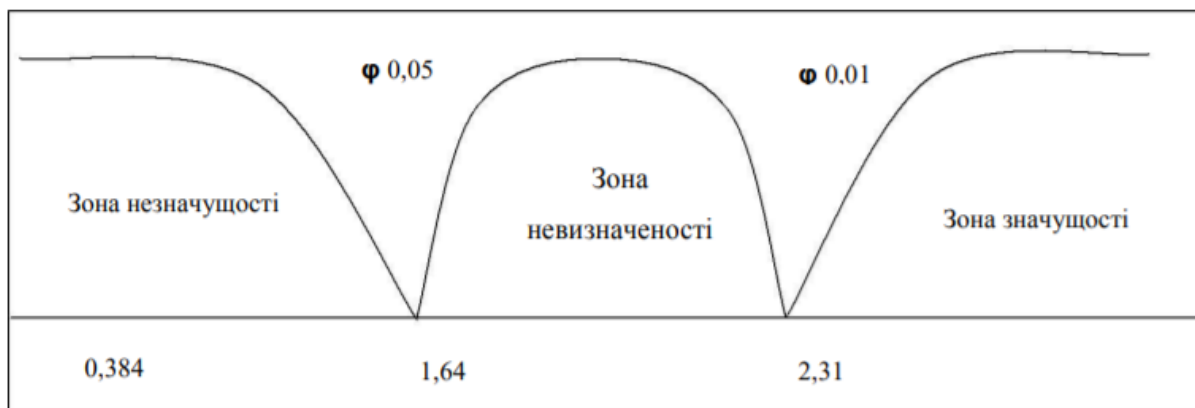

Рис. 3.1. Вісь значущості розподілу показників критерію Фішера

Як бачимо, емпіричний показник критерію Фішера менший, ніж його критичний поріг значущості.

Отже, приймається статистична гіпотеза H_0 : частка підлітків з низьким рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному.

Проведена нами порівняльна перевірка інших показників (високий та середній рівні розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольного та експериментального класів) в усіх випадках підтверджує «нульову гіпотезу» щодо відсутності до експериментального впливу статистично значущих відмінностей між досліджуваними класами підлітків.

Знову відповідно до алгоритму розрахунку ϕ [169] сформулюємо статистичні гіпотези:

H_0 : частка підлітків із середнім рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному;

H_1 : частка підлітків із середнім рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі більша, ніж в експериментальному.

Для проведення розрахунків щодо перевірки статистичних гіпотез складено таблицю, яка відображає розподіл емпіричних частот за принципом «ефект присутній» – «ефект відсутній» (див. табл. 3.3).

Далі визначаємо теоретичні показники критерію для груп за допомогою спеціальної таблиці [169, с. 330]: $\phi_{\text{контр.}} = 1,230$; $\phi_{\text{експер.}} = 1,129$.

Після цього вираховуємо емпіричний показник критерію Фішера за формулою: $\varphi_{\text{емп.}} = (\varphi_{\text{контр.}} - \varphi_{\text{експер.}}) \times \sqrt{\frac{n_{\text{експер.}} \times n_{\text{контр.}}}{n_{\text{експер.}} + n_{\text{контр.}}}} = 0,101 \times \sqrt{24 \times 21 / (24 + 21)} = 0,101 \times \sqrt{11,2} = 0,033$.

Таблиця 3.3

Таблиця розподілу часток респондентів із середнім рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному та експериментальному класах (до застосування програми формування)

Клас	«Ефект присутній»		«Ефект відсутній»		Сума
	кількість	%	кількість	%	
Контрольний клас (n=24)	8	33.4	16	66.6	24
Експериментальний клас (n=21)	7	33.3	17	66.7	21

Визначимо за допомогою спеціальної таблиці [169, с. 332] критичне значення $\varphi_{\text{кр}} = 1,64$ ($\rho = < 0,05$) та $2,31$ ($\rho = < 0,01$) і порівняємо його із $\varphi_{\text{емп.}}$ (див. рис. 3.2.)

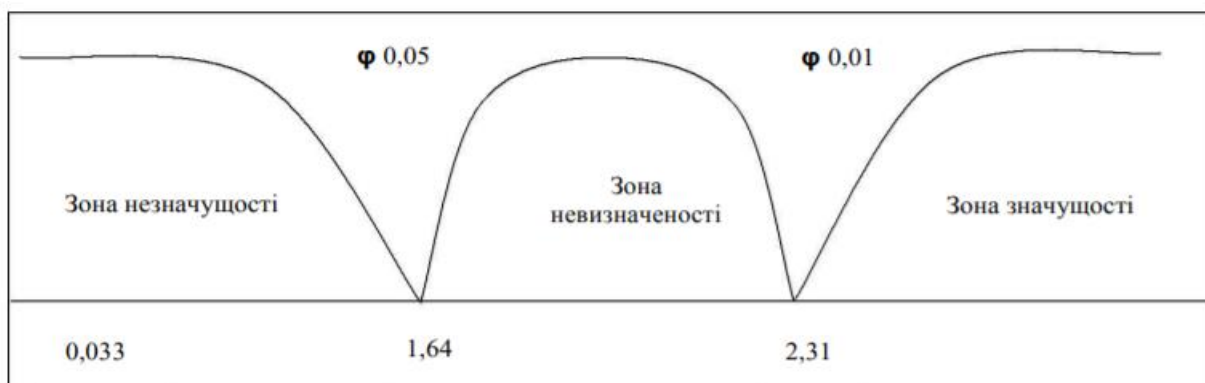

Рис. 3.2. Вісь значущості розподілу показників критерію Фішера

Емпіричний показник критерію Фішера менший, ніж його критичний поріг значущості.

Отже, приймається статистична гіпотеза H_0 : частка підлітків з середнім рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному.

Проведена нами порівняльна перевірка інших показників (високий та низький рівні розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольного та експериментального класів) в усіх випадках підтверджує «нульову гіпотезу» щодо відсутності до експериментального впливу статистично значущих відмінностей між досліджуваними класами підлітків.

Знову відповідно до алгоритму розрахунку ϕ [169] сформулюємо статистичні гіпотези:

H_0 : частка респондентів з високим рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному;

H_1 : частка респондентів з високим рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі більша, ніж в експериментальному.

Для проведення розрахунків щодо перевірки статистичних гіпотез складено таблицю, яка відображає розподіл емпіричних частот за принципом «ефект присутній» – «ефект відсутній» (див. табл. 3.4)

Таблиця 3.4

Таблиця розподілу часток респондентів з високим рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному та експериментальному класах (до застосування програми формування)

Клас	«Ефект присутній»		«Ефект відсутній»		Сума
	кількість	%	кількість	%	

Контрольний клас (n=24)	5	23.8	15	71.4	21
Експерименталь- ний клас (n=21)	5	20.8	19	79.1	24

Далі визначаємо теоретичні показники критерію для груп за допомогою спеціальної таблиці [169, с. 330]: $f_{\text{контр.}} = 1,070$; $f_{\text{експер.}} = 1,047$.

Після цього вираховуємо емпіричний показник критерію Фішера за формулою:

$$f_{\text{емп.}} = (f_{\text{контр.}} - f_{\text{експер.}}) \times \sqrt{n_{\text{експер.}} \times n_{\text{контр.}} / (n_{\text{експер.}} + n_{\text{контр.}})} = 0,023 \times \sqrt{24 \times 21 / (24 + 21)} = 0,023 \times \sqrt{11.2} = 0,076.$$

Визначимо за допомогою спеціальної таблиці [169, с. 332] критичне значення $f_{\text{кр}} = 1,64$ ($p = < 0,05$) та $2,31$ ($p = < 0,01$) і порівняємо його із $f_{\text{емп.}}$ (див. рис. 3.3).

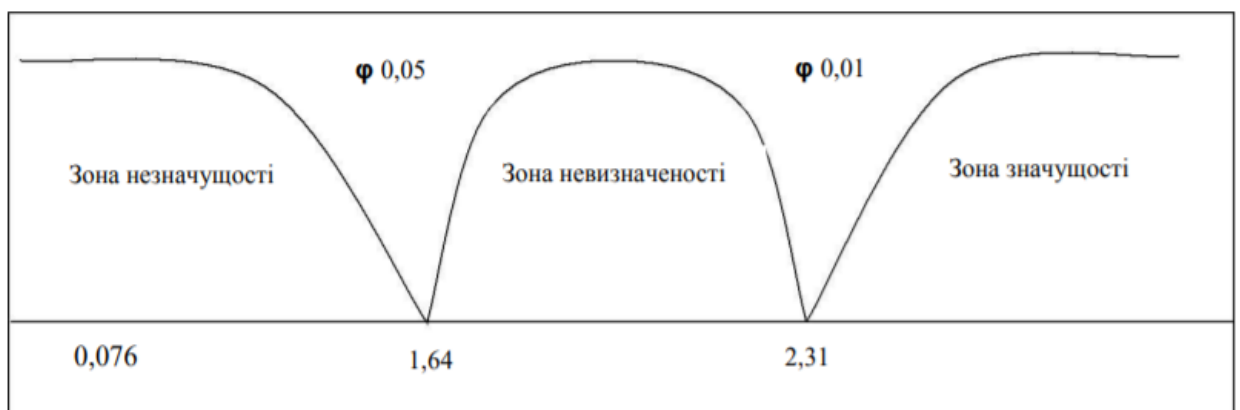

Рис. 3.3. Вісь значущості розподілу показників критерію Фішера

Як бачимо, емпіричний показник критерію Фішера менший, ніж його критичний поріг значущості.

Отже, приймається статистична гіпотеза H_0 : частка респондентів з високим рівнем розвитку моральної самосвідомості у контрольному класі не більша, ніж в експериментальному.

Проведена нами порівняльна перевірка інших показників (середній та низький рівні розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольного та експериментального класів) в усіх випадках підтверджує «нульову гіпотезу»

щодо відсутності до експериментального впливу статистично значущих відмінностей між досліджуваними класами підлітків.

3.2. Програма формування та корекції моральної самосвідомості підлітків

Аналіз психологічної літератури та результатів власного дослідження дав змогу нам розробити систему засобів (програму) формування і корекції моральної самосвідомості підлітків. Програма включає блок психолого-педагогічної роботи з учнями підліткового віку.

Оскільки прагнення отримати статус дорослого закономірне для підліткового віку і життєво необхідне для повноцінного психічного та особистісного розвитку учня, педагог повинен правильно сприймати пов'язані із цим негативні вчинки, не перешкоджати проявам дорослості, а скеровувати його енергію у позитивному напрямі.

Потребу підлітків мати зразок для наслідування вчитель може використати як один з каналів впливу на дітей, організовуючи вечори, зустрічі, диспути з відомими людьми, розкриваючи зміст життя і діяльності високоморальних, творчих особистостей.

Розвиток моральної самосвідомості пов'язаний із пробудженням інтересу до свого внутрішнього світу, стосунків з іншими, виникнення потреби у самоаналізі.

Показником оцінки підлітка себе, своїх якостей є виникнення «почуття дорослості», головним змістом якого є морально-етичні норми поведінки. З іншого боку, моральний розвиток у цей період стимулюється наявністю у групах підлітків так званого «морального кодексу», який є центральним компонентом самосвідомості. Його основними вимогами є повага до особистості, рівність у стосунках, взаємодопомога.

Автономна мораль переносить моральне рішення у внутрішню сферу особистості. Вона відкривається п'ятою стадією, коли підліток усвідомлює відносність і умовність моральних правил та вимагає їхнього логічного обґрунтування. Ця стадія переходить у вищу тоді, коли релятивізм особи

змінюється визнанням нею вищого закону, який виражає інтереси більшості. Лише після цього (стадія шоста) формуються стійкі моральні принципи, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх міркувань [19].

Особливістю розвитку і функціонування моральної самосвідомості в підлітковому віці є узагальнення окремих постулатів. Моральні цілі в підлітковому віці досить абстрактні.

У зв'язку з цим підлітку складно побачити в реальному житті їх прояви та адекватно оцінити значення конкретної ситуації. Ці труднощі поглиблюються у зв'язку з тим, що моральна самосвідомість підлітка недостатньо діалектична. Тому оцінка ситуації здійснюється переважно з позиції якоїсь однієї моральної норми, без урахування їх співвідношення з іншими, наприклад, антагонізмами. Життя в колективі забезпечує підлітку об'єктивну можливість вибору моральних орієнтацій. Вона виявляється у зв'язку з тим, що підлітку вже не можна пред'явити єдині вимоги від дорослих, оскільки його оточує багато вчителів та однолітків.

Дослідження (Д.Фельдштейн, О.Запорожець, Г.Черенкова) показують, що думка однолітків є досить значущою для підлітка. У той же час, дотримуватися моральних норм йому легше у спілкуванні із дорослими, ніж з друзями. Напевне, спілкування з дорослим є для підлітка своєрідною «зоною найближчого розвитку» у засвоєнні моральних норм, принципів та ідеалів. Спілкування з однолітками може бути перспективним з точки зору морального виховання, якщо врахувати потребу підлітка в аналізі мотивів поведінки людини, прагнення виділити різні точки зору під час оцінки морального вчинку.

Як показали дослідження Е.Белякової [15], на межі підліткового та юнацького віку молоді люди можуть досить точно усвідомлювати причини щирості власної поведінки чи її нещирості.

Причини мотивування мають досить конкретний характер. Вони рідко мотивують правдивість високими моральними категоріями, вказуючи, перш за все, на чинники, що спричиняють цю поведінку. Об'єктивна необхідність

формування нових поглядів і суб'єктивне усвідомлення своїх можливостей викликає у підлітка яскраво виражене прагнення до самостійності, що визнається як одне з найхарактерніших новоутворень періоду.

Знання про окремі моральні якості у самосвідомості підлітка мають випадковий, ситуативний характер. Досить часто вони недооцінюють мотивацію суб'єкта поведінки під час моральної оцінки вчинку[35].

Дослідження моральної саморегуляції поведінки підлітків показало, що в умовах взаємодій, які задовольняли їх потреби у самоствердженні, цей феномен проявлявся на достатньо високому рівні.

Одним із ефективних засобів психологічної допомоги підліткам є соціально-психологічний тренінг у поєднанні з бесідами, розв'язуванням моральних колізій, диспутів.

Популярність застосування соціально-психологічного тренінгу для цієї вікової категорії зумовлюється психологічними особливостями підлітка та актуальними завданнями його вікового розвитку.

Моральна самосвідомість є, насамперед, соціальним продуктом, оскільки за допомогою соціальних контактів людина набуває певних знань стосовно своєї індивідуальності та унікальності.

Завдяки наявному зворотному зв'язку від найближчого оточення, яке виконує функцію своєрідного дзеркала, людина отримує інформацію «Хто Я?» та оцінку «Який Я?» [16].

Дослідження сучасних психологів-практиків підкреслюють значущість соціального оточення для становлення моральної самосвідомості особистості. Зокрема, О.Євтіхов вважає, що, незважаючи на велике значення найближчого оточення, все ж людина не може одночасно сконструювати справжній образ того, якою вона є насправді.

Тому їй призначено збирати характеристики щодо власного Я протягом усього життя окремими частинками. Проте не кожен досягає успіху в цьому, оскільки сукупність уявлень людини стосовно себе може не тільки не збігатися, а й зовсім відрізнятись від уявлень про неї у навколишніх.

Отже, важливим завданням кожної особистості є знайти певний баланс, зближення усього комплексу уявлень щодо різних аспектів власного Я [55].

У психологічній літературі часто описують схему, створену Л.Джозефом та Г.Інграмом («вікна Джогарі»), яка яскраво ілюструє процеси самопізнання та саморозкриття у тренінговій групі.

Згідно з цією схемою, завдяки груповому тренінгу відбувається розширення «арени» (тієї сфери, яка відповідає загальним відомостям про особистість, усвідомленим нею самою і відомим групі), дещо відкривається завіса «фасаду» (тієї сфери, яка відома тільки самій особистості та зовсім невідома навколишнім) та завдяки отриманому зворотному зв'язку від групи стає відомою інформація щодо особливостей Я учасника, яка відома іншим, але зовсім не знайома самій особистості (зона «сліпої плями»). Це дає можливість людині поглибити знання про власну унікальність або відкрити у собі дещо нове, а іноді познайомитися із зовсім несподіваною інформацією [49].

Другий блок містить комплекс тренінгових вправ, які розширюють арсенал знань підлітків про моральні почуття і переживання, розвивають емпатичні здібності, стимулюють у них активність, почуття відповідальності перед іншими людьми і власною особистістю.

До третього блоку належать визначення уміння підлітків здійснювати моральний вибір в альтернативних ситуаціях, контролювати власну поведінку при виникненні конфліктних ситуацій.

В основу роботи групи були покладені принципи, зміст яких детально описаний у психологічній літературі.

Особливу увагу ми приділяли наступним принципам:

1. Принцип «тут і тепер» орієнтує підлітків на те, щоб предметом їх аналізу були процеси, які проходять у групі.

2. Ефективна реалізація поставлених завдань у тренінговій програмі можлива лише за умови створення здорової психологічної атмосфери у групі, принципу кожним учасником як відносно себе, так і щодо інших є ознакою сильної та здорової особистості (С. Джулард).

3. Принцип Я-висловлювання.

4. Участь у роботі тренінгової групи і активність кожного учасника є обов'язковою.

5. Анонімність.

У процесі обговорення моральних дилем ми використовували спеціальні прийоми, які стимулювали виникнення пізнавального конфлікту між моральними переконаннями підлітків і спонукали їх до осмислення ситуацій з позицій іншої людини:

1. Прийом альтернативних наслідків: пропонувалося відповісти на запитання – «Що трапиться, якщо персонаж вчинить так або так?».

2. Прийом врахування почуттів дійових осіб моральної дилеми – спонукає підлітків брати до уваги емоційні переживання інших людей, ставити себе на їхнє місце: «Як, на вашу думку, персонаж відчуває себе в цій ситуації? Що б ви почували в такій ситуації?». Такі запитання розвивають здатність розуміти почуття, позиції, інтереси інших людей.

3. Прийом використання особистого досвіду підлітків.

4. Прийом заміни ключового персонажу (коли близьку людину замінюють незнайомою чи навпаки): «Якби на місці брата був твій знайомий, як би ти діяв?»

У процесі групового обговорення моральних дилем підлітки знайомилися зі зразками аргументації, характерними для вищих рівнів розвитку моральної самосвідомості. Для цього застосовувалися спеціальні прийоми, які вимагали від підлітків децентрації – погляду на ситуацію з позицій іншої людини.

Третій прийом полягає в наданні за будь-яких умов рівних можливостей для всіх учасників ситуації.

Під час аналізу моральних дилем це виражається у розгляді точки зору кожної людини, включеної у конфлікт, і узгодженні різних позицій на основі внутрішніх цінностей, гідності і рівності кожної людської особистості, ставленні до людини як до самоцінності, а не як до засобу досягнення інших цілей, навіть дуже гуманних.

В основі такого прийому лежить запитання: — Чи хотів би я, щоб будь-хто на моєму місці прийняв те ж рішення, що й я?

Психолог не повинен нав'язувати підліткам власні погляди, спираючись на свій авторитет. Точка зору дорослого, тим більше висловлена в формі аргументації, підштовхує дітей до її некритичного сприйняття.

За таких умов моральна самосвідомість підлітків не розвивається, вони просто завчають «потрібні» відповіді, не розуміючи їх справжнього значення.

В результаті проведеного аналізу висловлювань підлітків можна зробити висновок, що вони можуть зрозуміти всі аспекти моральної ситуації, в якій перебувають, усвідомити свою роль у розвитку моральної ситуації та дати відповідні оцінки. Тому в процесі обговорення можливості подолання складних конфліктів підліток оволодіває навичками рефлексії та аналізу ситуації, що допомагає йому переосмислити та логічно знайти шляхи вирішення проблеми.

Розглянемо конкретно основні напрями діяльності у формуванні моральної самосвідомості підлітків.

1. Характеристика формування когнітивних компонентів моральної свідомості підлітків.

Блоки курсу, спрямовані на розвиток когнітивної складової моральної свідомості, включають посилення засвоєння моральних понять, перетворення їх у моральні переконання, розвиток здатності до моральної рефлексії та моральної самооцінки у підлітків, посилення форм роботи з морального інтеріоризації. специфікації.

Щоб покращити процес розрізнення моральних понять у кількох класах, було використано «використання лексикону моралі», і коли експериментатор запитав, які моральні якості та поняття слід було виявити, як було виявлено в експерименті з висловлюваннями, більшість підлітків не зрозуміли чітко розуміння «егоїзм», «благородство», «обов'язок», «совість», «гідність», «чесність», «зарозумілість» тощо).

Попросіть учнів дати визначення цих понять і навести реальні приклади, які втілюють ці якості.

На уроці підліткам пропонується відповісти на запитання, які з'ясовують смисловий контекст понять, їх синоніми й антоніми, а також особистий досвід спілкування з людьми з цими якостями («Як ви розумієте поняття совість?»),

«Що таке гідність?», «Синонім слова відповідальність?», «Антонім слова «егоїст?», «Чи подобається тобі спілкуватися з зарозумілими людьми? Чому?»).

Зміцнювати здатність підлітків розуміти та розрізняти моральні Бесіди, дискусії. і відбулися дебати: «Що таке добре? », формулює її прояви, цінність доброти як особистісної якості людини, а також розглядає, чи не заважає доброта вирішенню певних нагальних проблем, сприяючи усвідомленню їх позитивних і негативних характеристик.

Ми бачимо свою місію в тому, щоб навчити підлітків розуміти думки та почуття інших. Виходячи з того, як студенти обговорюють моральний конфлікт, ми намагаємося скорегувати їхнє ставлення до ситуації та стимулювати їх моральну чутливість навідними запитаннями. Ось кілька прикладів морального конфлікту.

1. Я знаю, що мій друг займається непристойною поведінкою (курить марихуану, краде в інших людей, спілкується з людьми в кримінальному оточенні). Я намагався (пробував) поговорити з ним (нею) на цю тему, але він (вона) не відмовився від своєї звички.

2. Я звик підкорятися вимогам дорослих (батьків, вчителів), які поважаю. Але це нелегко зробити, коли вимога абсурдна і не приносить реальної користі.

3. Я бачив, як мій родич несправедливо образив незнайомця. Я вирішив поговорити з ним про це.

Як засвідчив наш досвід, проведення дискусій з метою формування моральної свідомості підлітків має певні особливості.

Основою для дискусій повинна бути моральна дилема, створена на основі реальних подій, близьких і зрозумілих підліткам.

Сюжет дилеми має містити реальний конфлікт, зумовлювати різні погляди підлітків на ситуацію та її розв'язання. Правильно складена дилема має викликати жвавий обмін думками і аргументами, а не перетворювати дискусію на просту етичну бесіду.

Для прикладу, наведемо одну з дилем, яка аналізувалася в процесі корекційної роботи з підлітками.

Василь прогулюється вулицею разом зі своїм другом Петром. Петро зупиняється перед гарним новим спортивним автомобілем, заглядає в салон машини і збуджено говорить: "Поглянь! Ключі в машині! Давай подивимося, на що вона здатна! Сідай, поїхали!". Що Василь повинен сказати чи зробити?

У процесі обговорення цієї дилеми перед підлітками ставилися такі запитання:

- Чи повинен Василь намагатися переконати Петра не красти авто?
- Якщо Петро скаже Василеві, що кожний гава, який залишає ключі в машині, заслуговує на те, щоб його пограбували? Чи повинен Василь в такому разі намагатися переконати Петрона красти авто?
- Якщо Петро скаже Василеві, що власникові автомобіля імовірно виплатять вартість застрахованої машини? Чи повинен Василь в такому разі намагатися переконати Романа не красти авто?
- Якщо Петро скаже Василь що викрадення авто - невелика справа, що багато друзів займаються цим постійно? Що тоді Василь повинен робити?
- Припустимо, що машина ваша. Василь - друг Петра, але водночас і ваш друг. Василь знає, що це ваш автомобіль. Чи повинен Василь в такому разі намагатися переконати Петро не красти авто?
- Наскільки важливо не красти речей, які належать іншим людям?
- Припустимо, що Василь намагається переконати Петро не зачіпати авто але Петро наполіг на своєму і все ж сів у машину. Василь знає, що Петро перебуває в нетверезому стані й може спричинити аварію, в якій хтось може загинути. Що тоді Василь повинен робити? На початку дискусії з метою стимулювання активності підлітків нами використовувалися відкриті питання: — Що повинен зробити Василь? Чому так? Під час перших дискусій підліткам пропонувалось протягом декількох хвилин поміркувати і записати власні думки для подальшого обговорення.

У процесі обговорення моральних дилем ми використовували спеціальні прийоми, які стимулювали виникнення пізнавального конфлікту

між моральними переконаннями підлітків і спонукали їх до осмислення ситуацій з позицій іншої людини:

1. Прийом альтернативних наслідків: пропонувалося відповісти на запитання - «Що трапиться, якщо персонаж вчинить так або так?». Використання цього прийому сприяло розвитку в підлітків прогностичних умінь, здатності передбачати наслідки власних вчинків.

2. Прийом заміни ролей: підліткам легше знайти вихід з моральної проблеми, якщо їм пропонують уявити себе на місці певного учасника ситуації: «Якби ти був на місці..., як би ти вчинив?». Такі запитання спонукають до співпереживання, сприяють розвитку емпатії.

3. Прийом врахування почуттів дійових осіб моральної дилеми - спонукає підлітків брати до уваги емоційні переживання інших людей, ставити себе на їхнє місце: «Як, на вашу думку, персонаж відчуває себе в цій ситуації? Що б ви почували в такій ситуації?». Такі запитання розвивають здатність розуміти почуття, позиції, інтереси інших людей.

4. Прийом використання особистого досвіду підлітків. Правила моральної поведінки мають обговорюватися та оцінюватися на основі аналізу власного життєвого досвіду підлітків. З цією метою ми використовували запитання, які ведуть від аналізу особистих вражень до формулювання загальних моральних правил: «Чи не траплялось щось подібне з тобою? Які були твої думки, почуття, дії? Оцінюючи зараз подібну ситуацію, чи хотів би ти щось змінити у своїй поведінці?»

5. Прийом «Дехто вважає...»: «Дехто вважає, що закони не можна порушувати за будь-яких обставин. Що можна їм відповісти?» За допомогою цього прийому забезпечувався перехід підлітків від аналізу конкретної ситуації до теоретичного обговорення загальних моральних норм і етичних принципів.

6. Прийом заміни ключового персонажу (коли близьку людину замінюють незнайомою чи навпаки): «Якби на місці брата був твій знайомий, як би ти діяв?»

7. Прийом стимулювання взаємодії шляхом зіставлення різних позицій: «Здається, Коля і Макар дотримуються протилежних поглядів. Обґрунтуйте свої позиції».

У процесі групового обговорення моральних дилем підлітки знайомилися зі зразками аргументації, характерними для вищих рівнів розвитку моральної самосвідомості. Для цього застосовувалися спеціальні прийоми, які вимагали від підлітків децентрації - погляду на ситуацію з позицій іншої людини.

Перший прийом - міркування з-під завіси незнання: підліткам пропонувалося прийняти рішення в проблемній ситуації, не знаючи ким із її персонажів вони виявляться. Це спонукало підлітків абстрагуватися від конкретної людини, її становища в суспільстві і діяти відповідно до універсальних принципів моралі.

Інший прийом - застосування — золотого правила моралі, тобто вироблення здатності сприймати ситуацію з позиції різних людей.

Третій прийом полягає в наданні за будь-яких умов рівних можливостей для всіх учасників ситуації.

Під час аналізу моральних дилем це виражається у розгляді точки зору кожної людини, включеної у конфлікт, і узгодженні різних позицій на основі внутрішніх цінностей, гідності і рівності кожної людської особистості, ставленні до людини як до самоцінності, а не як до засобу досягнення інших цілей, навіть дуже гуманних.

В основі такого прийому лежить запитання:

— Чи хотів би я, щоб будь-хто на моєму місці прийняв те ж рішення, що й я?

Обов'язковою умовою ефективності дискусії є дотримання діалогічного стилю спілкування, який забезпечує суб'єктну позицію підлітків у процесі обговорення.

Психолог не повинен нав'язувати підліткам власні погляди, спираючись на свій авторитет. Точка зору дорослого, тим більше висловлена в формі аргументації, підштовхує дітей до її некритичного сприйняття. За таких умов

моральна самосвідомість підлітків не розвивається, вони просто завчають «потрібні» відповіді, не розуміючи їх справжнього значення.

Тому під час дискусій ми намагались дотримуватися діалогічної позиції: формували у підлітків позитивну мотивацію участі в дискусії; заохочували їх до запитань і навіть сумнівів щодо певних поглядів, тобто розвивали конструктивний критицизм; формували творчу атмосферу, стимулювали творче мислення (водночас не примушували підлітків виявляти творчість, а дозволяли працювати на рівні індивідуальних можливостей); чергували активні та спокійні періоди дискусії, необхідні для глибшого осмислення моральної проблеми, аналізу власних поглядів; надавали можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди.

В результаті проведеного аналізу висловлювань підлітків можна зробити висновок, що вони можуть зрозуміти всі аспекти моральної ситуації, в якій перебувають, усвідомити свою роль у розвитку моральної ситуації та дати відповідні оцінки. Тому в процесі обговорення можливості подолання складних конфліктів підліток оволодіває навичками рефлексії та аналізу ситуації, що допомагає йому переосмислити та логічно знайти шляхи вирішення проблеми.

2. емоційно-ціннісні складові.

Основними цілями другої групи групових занять, які спрямовані на розвиток емоційно-ціннісного компонента моральної самосвідомості у підлітків, є підвищення загальної емоційної зрілості, і морального досвіду зокрема, стимулювання диференціації емоцій, визначення їх здатність виражати свою здатність висловлювати свій вплив на поведінку інших. Почуття відповідальності перед іншими та почуття самоідентичності.

Ця група групових занять включає комплекс психокорекційних впливів у вигляді вправ:

«Вправа на розвиток емоційно-ціннісних сфер»,

«Моральний досвід»,

«Наші почуття та емоції»,

«Вправа для розвитку «Сором»,

«Злість, провина, образа»,

«Від майбутнього до сьогодні».

Ось кілька детальніших вправ.

Вправа «моральний досвід». Моральні почуття в зведеній таблиці умовно поділено на дві категорії: позитивні та негативні.

З метою стимулювання у підлітків процесів сприйняття і здатності до адекватної інтерпретації емоційних станів за їх експресивним вираженням, на декількох заняттях використовувався модифікований нами варіант методу психопантоміми, розроблений для поліпшення здатності підлітків до експресивного вираження та поглиблення розуміння моральних почуттів [33].

Дослідники працювали з підлітками над розглядом змісту етичних пріоритетів та процесу їх реалізації в конкретних етичних конфліктних ситуаціях. Підлітки переконані, що прийняття власних помилок і хибних суджень може зміцнити їхню душу, підвищити їх мудрість, навчить приймати інших такими, якими вони є, дозволить собі зрозуміти свої проблеми, труднощі та переживання від імені інших.

Після виконання цих завдань вони обговорювалися з психологом в результаті чого психолог наголошував на основних ідеях:

- важливих частинах людської діяльності - розвиток власної системи цінностей;
- дитячих цінностей в підлітковому віці втрачають сенс;
- у міру зростання людини, світ перестає ділитися на чорне та біле;
- переглядаються і змінюються цінності і їх значення, старіння є природним та нормальним;
- цінності постійно змінюються.

3. Особливості формування поведінкової складової моральної самосвідомості підлітків.

Метою третього етапу навчання розвитку моральної самодисципліни підлітків є набуття здатності до саморегуляції, з метою виховання підлітків думати про релаксаційні тренування, що допомогти їм розвинути емоційний самоконтроль у стресових ситуаціях.

З метою виховання здатності до саморегуляції ми проводили з підлітками заняття, на яких роз'яснили, що таке «релаксація».

Також під час заняття проінформували підлітків, що психологічна напруга набувається, і її можна усунути за допомогою тренування та практики. З самого початку ми намагалися змусити підлітків думати про релаксаційні тренування як про навик, який може допомогти їм розвинути емоційний та емоційний самоконтроль у стресових ситуаціях, а також впоратися з певними проблемами та може бути використаний у повсякденному житті.

У кожному класі третього блоку виконувались вправи на релаксацію.

На третьому етапі навчання кожного заняття проводились вправи на релаксацію.

З метою розвитку етичних моделей поведінки та глибшого розуміння етичних норм підлітки приймають практику «аналізу альтернативної ситуації». Нижче наведено кілька прикладів етичних ситуацій.

Третій етапі навчання підлітки приймають практику «аналізу альтернативної ситуації».

1. Я повертаю на безлюдну вулицю.
2. Попереду хтось когось штовхає. Я зупиняюся і ховаюся за приміщенням, щоб мене ніхто не побачив. Але побачив мого знайомого, який мені подобається. Що зробити... (допишіть).
2. по дорозі додому, я побачив бабусю, яка потребувала опіки. Я вирішив... (продовжити).
3. якось побачив, що дядько краде у сусіда курку. Як я повинен діяти у цій ситуації... (допишіть).

Після проведення вправи йшло її обговорення.

Виконання цих вправ сприяло розвитку в підлітків здатності адекватно оцінювати свої внутрішні моральні переконання та вчинки, зважувати у процесі прийняття рішення всі «за» і «проти», передбачати можливі наслідки саме такого рішення і, спираючись на цей аналіз, робити вибір та знаходити такі засоби досягнення цілей, які не йдуть у супереч з особистими моральними

установками, а також активізувало розвиток дисциплінарної відповідальності й відповідальності за себе.

Обговорення цих ситуацій допомагає молодим людям ширше зрозуміти проблемну ситуацію та знайти різні рішення.

Судження про зміст підлітків показує, що ці альтернативні ситуації сприяють формуванню повної оцінки їх позитивних і негативних характеристик, сприяють усвідомленню наслідків власної поведінки, сприяють формуванню моральних моделей поведінки, розширюють можливий діапазон. Вирішуйте етичні питання.

Використовуйте вправи, спрямовані на тренування самоконтролю в процесі обговорення та реалізації ситуацій морального вибору з молоддю.

У цій вправі ми наголосили на важливості регулювання їхньої поведінки, включаючи здатність фіксувати їхні внутрішні процеси та поведінкові невідповідності, вміння розмовляти з собою та свідомо керувати власним станом.

У різних ситуаціях молодь вчиться більше саморегулювати свою поведінку та вчиться використовувати такі тактичні форми самоконтролю.

Отже, система групових занять включає комплекс психологічних впливів, які активізують складові моральної самосвідомості підлітків: когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову.

Навчання різноманітним формам і методам може одночасно стимулювати і розвивати процес моральної самосвідомості підлітків - диференціацію моральних понять, моральну рефлексію, прогностичну функцію мислення, емпатію, інтроспекцію (здатність до інтроспекції і внутрішнього діалогу), а також само розширення.

Нагляд і саморегулювання, а також підвищення здатності приймати відповідальні рішення в контексті етичного вибору.

3.3. Оцінка результатів формувального експерименту

Після визначення структурного складу програми формування моральної самосвідомості підлітків нами було здійснено роботу щодо реалізації змісту

даної програми, а саме проведення з учнями експериментального класу (2-х груп) комплексу тренінгових психокорекційних вправ та спеціальних завдань.

Після їх завершення у складі контрольного та експериментального класів було проведено друге контрольне вимірювання, завдяки якому встановлено особливості впливу розвивальної та корекційної програми на формування у підлітків моральної самосвідомості.

Як вже зазначалося, під час впливу на моральну сферу підлітків відбувалося підвищення рівня розуміння і диференціації моральних понять, трансформація спотворених, неконструктивних і суперечливих моральних переконань в адекватні моральні переконання, відбулася активізація розвитку здібності до моральної рефлексії, актуалізація почуття відповідальності та здатності до емпатії, оптимізація ієрархії ціннісних орієнтацій у напрямі зростання значущості моральних цінностей, розвиток здатності до самоконтролю, навчання прийомів адекватного морального вибору та моральної саморегуляції.

На основі проведеного контрольного експерименту виявлено кількісні та якісні зміни показників розвитку моральної самосвідомості підлітків контрольної та експериментальної груп.

Кількісний аналіз динаміки показників рівнів розвитку моральної свідомості підлітків представлений у таблиці (див. табл. 3.5).

Аналіз результатів формувального експерименту показує, що в експериментальному класі відбулися суттєві позитивні зміни у загальному рівні розвитку моральної самосвідомості.

Так, з високим її рівнем стало 7 учнів, а було – тільки 5 (зростання на 8.3 %), тоді як у контрольному класі тільки в одного учня даний рівень зріс із середнього на високий.

Результати контрольного експерименту свідчать, що внаслідок застосування запропонованої нами програми з розвитку моральної самосвідомості підлітків відзначається позитивна динаміка та кількісне зростання багатьох її показників.

**Динаміка показників розвитку моральної самосвідомості підлітків
(після реалізації програми формування)**

Рівні розвитку моральної свідомості підлітків	Контрольний клас				Зміни	Експериментальний клас				Зміни
	До Фе		Після ФЕ			До Фе		Після Фе		
	Кількість		Кількість			Кількість		Кількість		
Високий	5		6		+4.6	5		7		+3.8
		3.9		8.5			0.8		9.1	
Середній	9		11		+9.5			12		+4.2
		2.8		2.3		1	5.8		0	
Низький	7		4		-4.9	8		5		-12.6
		3.3		9			3.4		0.8	
Всього	21		21					24		
		00		00		4	00		00	

Застосування непараметричного критерію Вілкоксона показало те, що не сталість у рівнях розвитку моральної свідомості підлітків, які входили до експериментальної групи мають статистично достовірний характер ($\alpha=0,05$).

З чого слідує те, що запропонована методика стимулює розвиток моральної свідомості підлітків, сприяє корекції неадекватних уявлень у напрямку морального коригування поведінки.

Висновки до третього розділу

1. Для розвитку моральної свідомості підлітків під час освітньої діяльності існує безліч можливостей, якими можна скористатися.

2. Експеримент засвідчив, що в результаті реалізації програми формування моральної свідомості підлітків прослідковується позитивна зміна

моральної позиції підлітків, суттєво зменшилась кількість підлітків з низьким рівнем моральної свідомості.

Покращилися компоненти, такі, як осмислення моральних понять, почуття відповідальності, самоконтроль і привели до поліпшення здатності підлітків до самоаналізу, комунікація з іншими людьми.

4. Результати експерименту вказують на суттєве зростання у підлітків здібностей до логічного розуміння моральних понять, уміння комунікувати між цими поняттями.

ВИСНОВКИ

В результаті теоретичного аналізу та емпірично дослідження перешкод у формуванні моральної свідомості підлітків, ми зробили ряд загальних висновків:

1. У будові загальної самосвідомості особистості в процесі онтогенезу формується моральна свідомість, в якій ідеали та моральні цінності; норми та принципи систематично контролюються і індефікуються з особистісним Я. моральна самооцінка вчинків, поступків дій і позицій та переживань, які їх переслідують, а також саморегулювання власної поведінки (самоконтроль, самопідкріплення, самопідтримка, самокорекція, саморефлексія тощо).

2. В процесі дорослішання у підлітків утворюються психологічні можливості розвитку у них моральної свідомості, основними серед яких є: інтелектуальні (абстрактно-поняттєве, критичне мислення, прогностичні здібності, рефлексія), емоційні, вольові, мотиваційні (почуття зрілості, необхідність у самореалізації, теоретичні інтереси).

3. Підсумовуючи результати нашого емпіричного дослідження та дослідження науковців, можна бути впевненим у тому, що факторами формування моральної свідомості у підлітків - є комунікація підлітка з дорослими особами, батьками підлітків та їх ровесниками; налагоджена комунікація у діяльності з однолітками; соціальне повчання; вирішення моральних конфліктів.

4. Моральна свідомість підлітка формується внаслідок дії на неї встановлених правил моральної поведінки, ідентифікації особистості, моральної самооцінки.

Моральна свідомість в своїй структурі містить такі чинники, як:

- 1) когнітивний;
- 2) емоційно-ціннісний;
- 3) поведінковий.

Когнітивними чинниками моральної свідомості є моральні переконання та ідеали, моральна рефлексія.

До емоційно-ціннісних чинників моральної свідомості підлітків можна віднести такі елементи, як: моральні цінності, моральна самооцінка, почуття відповідальності.

Поведінковий чинник містить моральний особистісний контроль та моральні поступки.

Інтегральними чинниками моральної свідомості є: образ іншого, який прагне до формування моральної позиції, яка виражає добро і підтримку, проявляє моральне сумління.

В результаті визначених правил розвитку окремих чинників моральної свідомості підлітків нами здійснено класифікацію її на п'ять типів (гармонійний, нормативний, дисгармонійний, деформований, аморальний) та три рівні (високий, середній і низький).

5. Внаслідок експерименту встановлено, що когнітивний чинник слабо сформований у восьмикласників і відповідає середньому та низькому рівню. Як наслідок, підлітки не розуміють змісту моральних норм.

Дев'ятикласники частіше ніж восьмикласники, аналізують мотивацію власних вчинків, так і поведінку інших людей.

Фактично у всіх підлітків зафіксована низька здатність до моральної рефлексії та неадекватно завищена моральна самооцінка.

У підлітків-восьмикласників емоційно-ціннісна складова розвинена краще, ніж когнітивна, причому у дівчат вона розвинена на вищому рівні, ніж у хлопців.

Підлітки-дев'ятикласники частіше переживають моральні почуття та емоції, намагаються ставити себе на місце іншого, контролювати прояви своїх моральних переживань.

Дев'ятикласники стараються здійснювати постійний контроль своїх емоційних емоцій, активніше застосовують методи захисту та допомоги. Вцілому, дев'ятикласники та семикласниками відрізняються рівнем розвитку, оскільки у дев'ятикласників спостерігається вищий рівень розвитку та гармонійніша структура моральної свідомості.

6. За результатами теоретичного аналізу було розроблено програму розвитку і корекції моральної самосвідомості підлітків, яка включає комплекс заходів (бесід, дискусій, вправ, індивідуальних консультацій, соціально-психологічний тренінг), спрямованих на формування моральної самосвідомості.

Запропоновані форми і методи тренінгу забезпечували активізацію процесів, що містяться у самосвідомості підлітків: прогностичне мислення, здатність до прийняття відповідальних рішень у ситуації морального вибору.

З'ясовано, що формування і корекція моральної самосвідомості підлітків можлива за таких психологічних умов:

- актуалізація механізмів становлення моральної свідомості;
- комплексне формування складових моральної самосвідомості;
- врахування рівнів і типів утворення складових моральної самосвідомості;
- врахування статі особистості в процесі становлення моральної самосвідомості та її індивідуальних особливостей;
- сприяння формуванню у них моральної самосвідомості позитивного образу конкретного іншого;
- врахування соціальної ситуації розвитку підлітків.

7. Результати контрольного експерименту підтвердили ефективність запропонованої програми розвитку моральної самосвідомості підлітків. Відбулися позитивні якісні зміни у змісті моральної свідомості підлітків, що виявилось у таких показниках:

- 1) розуміння змісту морального поняття;

- 2) емпатія;
- 3) здатність до самоаналізу;
- 4) співпереживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменко В.И. Психология характера школьников подросткового возраста / В.И. Абраменко. – К., 1974. – 156 с.
2. Абрамова Г.С. Практикум по психологическому консультированию / Г.С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга, М.: АCADEMIA, 1995. – 128 с.
3. Абрамова Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – М.: Академический проект, 2001.
4. Абульханова-Славская К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии / К.А. Абульханова-Славская // Психология. – 2005. – Т. 2, № 4. – С. 3 – 21.
5. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
6. Августин Аврелий. Исповедь Блаженного Августина, епископа гиппонского / Аврелий Августин. – М.,1991. – 490 с.
7. Аверин В.А. Психология детей и подростков : учеб. пособ. / В.А. Аверин. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
8. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: избранные психологические труды / Борис Герасимович Ананьев; под ред. А.А. Бодалева Российская акад. образования; Московский психолого-социальный ин-т. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2008. – 431 с.
9. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 204 с.
10. Белякова Е.Г. Нравственное развитие ребенка : психологический аспект: учеб. Пособ. / Е.Г. Белякова. – Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 1999. – 152 с.
11. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе / М.Р.Битянова. – М. : Совершенство, 1998. – 299 с.
12. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 452 с.

13. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанти самоактивності особистості у вихованні й самовихованні М.Й. Боришевський // Психологія самоактивності учнів у виховному процесі : навч.-метод. посіб. / за ред. М.Й. Боришевського. – К. : ЗМН, 1998.
14. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростков / М.И. Боришевский. – К., 1981.
15. Боришевський М.Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості / Мирослав Йосипович Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2009. – Т. 11. – Ч. 5. – С. 50 – 59.
16. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности : психологическое исследование / Б.С. Братусь. – М. : Знание, 1985. – 64 с.
17. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. – М. : Институт психологии РАН, 1994. – 109 с.
18. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : моногр. / Ірина Сергіївна Булах. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
19. Бьюдженталь Джеймс. Наука быть живым : диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии Джеймс Бьюдженталь пер. с англ. А.Б.Фенько. – М. : 1998. – 336 с.
20. Василенко Л. П. Розвиток відповідальності підлітків і старшокласників у різних видах діяльності / Л.П. Василенко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. Максименка – С.Д. – К., 2002. – Т. 4. – Ч. 5. – С. 36 – 41.
21. Вассерман Л.И. Родители глазами подростка : психологическая диагностика в методико-педагогической практике / Л.И. Вассерман, И.А. Горьковская, Е.Е. Ромицына. – СПб. : Речь, 2004. – 242 с.
22. Гаврилова Т.П. Личностные трудности и проблемы подростков / Т. П.Гаврилова // Психологическая наука и образование. – 1997. – № 3. – С. 104 – 109.
23. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М., С. 1990. – 456 с.
24. Гошовська Д. Самоакцептація та моральна самооцінка сучасних підлітків / Д.Т. Гошовська // Освіта регіону. – 2010. – № 1. – С. 188 – 191.

25. Деркач А.А. Рефлексивная акмеология творческой индивидуальности / А.А. Деркач, И.Н. Семенов, А.В. Балаева. – М. : РАГС. – 2005. – С. 94 – 160.
26. Жаловага А. С. Християнська мораль, віра, психологія : точки перетину / А. С. Жаловага // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 20. – С. 32 – 35.
27. Жигайло Н.І. Психологічне моделювання процесу духовного становлення особистості в юнацькому віці / Н. І. Жигайло // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна . – 2011. – Вип. 1. – С. 156 – 170.
28. Заміщак М.І. Моральні знання молодшого школяра як умова становлення адекватної моральної самооцінки / М.І. Заміщак // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Том XI. – Ч. 5. – Київ – Суми, 2009. – С. 114 – 121.
29. Зароченцев К.Д. Экспериментальная психология : ответы на экзаменационные билеты / К.Д. Зароченцев, А.И. Худяков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 220
30. Зимянський А. Особливості генези моральної відповідальності підлітків / А.Р. Зимянський // Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ – Ніжин, 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 260 – 264
31. Зимянський А. Психологічна структура та психологічні механізми моральної самосвідомості підлітка / А.Р. Зимянський // Моральна свідомість та самосвідомість особистості : моногр. / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С.144 – 161
32. Зимянський А. Совість як психологічна форма прояву моральної самосвідомості підлітка / А.Р. Зимянський // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Т. X, – Ч. 5. – К., 2008. – С.159 – 68.
33. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И.Сочинения : В 6-ти т. – М., 1965. – Т. 4, – Ч.1. – С. 228 – 229.

34. Ковалев А.Г. Психология личности. / А.Г. Ковалев. 3-е изд., перераб. И допол. / – М., 1970.
35. Кон И. С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности / И. С. Кон. – М. : Наука, 1979. – С. 85 – 113.
36. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк; за ред. Л.Н. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – С. 608
37. Краснобаев И.М. Формирование нравственных убеждений у старших школьников / И.М. Краснобаев. – М. : Учпедгиз, 1960. – С. 160
38. Крейн У. Теории развития. Секреты формирования личности / У.Крейн. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с.
39. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн – К. : Книга, 2005. – С. 528
40. Коротенко В.І. Стиль спілкування у сім'ї як фактор розвитку емпатії у підлітків / В.І. Кротенко // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 105 – 130.
41. Кустова Ю.А. Психологічний аналіз вивчення проблеми розвитку моральної свідомості і самосвідомості особистості / Ю.А Кустова // Психологія : зб. наук. пр. НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 18. – С. 163 – 168.
42. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом / А. Лэнгле. – М. : Генезис, 2003.
43. Максименко С.Д. Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості / С.Д. Максименко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: матеріали методолог. семінару АПН України, 19 березня 2008 р., м. Київ. – К. : АПН України, 2008. – С. 28 – 37.
44. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И.С. Марьенко. – М. : Просвещение, 1980. – С.183

45. Мейлах Б.С. Процесс творчества и художественное восприятие / Б.С. Мейлах. – М. : Просвещение, 1985. – С. 318
46. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / РАН, ИНИОН, Центр социал. научн.-информ. Исследований, Отд. социологии и социал. психологии ; сост. и перевод. В.Г. Николаев ; отв. ред. Д.В. Ефременко. – М., 2009. – С. 290
47. Михайлов Ф.Т. Преемственность в развитии сознания / Ф. Т. Михайлов // Природа. – 1986. – № 5. – С. 63 – 72.
48. Москалець В. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики / В. Москалець // Психологія і суспільство : Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2011. – № 1. – С. 73 – 84 .
49. Москалець В.П. Структурно-функціональна організація особистості / В.П. Москалець // Психологія і суспільство : наук. журнал / гол. ред. Фурман А.В. – 2010. – №2. – С. 20 – 25.
50. Непомнящая Н.И. Целостность или диссоциация личности и рефлексивные уровни самосознания / Н.И. Непомнящая // Мир психологии, 2003. – № 2. – С. 145 – 155.
51. Неретина С.С. Верующий разум. К истории средневековой философии / С.С.Неретина. – Архангельск : Изд-во Поморского педуниверситета, 1995. – С. 368
52. Основи загальної психології / за ред. академіка АПН України, професора С.Д. Максименка. – К.: НПУ Перспектива, 1998. – С. 256
53. Пауэр Ф.К. Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию / Ф.К.Пауэр, Э.Хиггинс, Л.Колберг // Психол. журнал. – 1992. – №3. – С.175-182.
54. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [моногр.] / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – С. 248
55. Прихожан А.М. Анализ содержания «образа я» в старшем подростковом возрасте у учащихся массовой школы и школы-интерната / А. М. Прихожан // Возрастные особенности психического развития детей : сб. науч. тр. / отв. ред. И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М.,1982. – С. 137 – 158.

56. Прутченков А.С. Социально – психологический тренинг в школе. 2-е изд., допол. и перераб. / А.С. Прутченков. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С.640
57. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб.: Питер Ком, 1999. – С. 409
58. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2006. – С. 713
59. Савчин М.В. Вікова психологія : навчальний посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – С. 360
60. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : моногр. / Мирослав Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – С. 252
61. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : моногр. / М.В. Савчин. – Вид. 2-ге, перероб., допов. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – С. 508
62. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Гловин. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2003. – С. 799
63. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 286
64. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – С. 232
65. Ткачук Т.Л. Психологічні тенденції розвитку моральних цінностей у підлітковому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / Т.Л. Ткачук. – К. , 2008. – С. 20
66. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. / Д.Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – С. 171
67. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности : избр. психол. труды / Давид Иосифович Фельдштейн. – М. : Изд-во ИПП; Воронеж : МОДЕК, 1996. – С.512 – (Серия «Психологи отечества: избранные психологические труды»: в 70 т.).
68. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 815
69. Хиггинс Э. Шесть ступеней Лоуренса Кольберга / Э. Хиггинс // Народное образование. – 1993. – №1. – С. 21-24.

70. Хорни К. Невроз и личностный рост / под. ред. В.Е. Кагана, Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 1998. – С. 375
71. Цырлина Г.В. Штрихи к портрету Л. Кольберга / Г.В. Цырлина // Психологический журнал. – 1992. – №3. – С. 173-175.
72. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М., 1977. – С. 144
73. Яценко Т.С. Методы активного социально-психологического обучения : метод. рек. [для студентов педагогических институтов] / Т.С. Яценко. – К. : РУМК, 1991. – С. 56
74. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посіб. / Т.С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – С. 264
75. Яцюк Н.О. Формування моральної рефлексії молодших школярів в навчально-виховному процесі / Н.О. Яцюк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. Серія "психологія". Формування нової парадигми самосвідомості у психологічній науці. Наукові записки РДГУ. – Вип. 30. – Рівне, 2004. – С.237 – 244.